

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота магістра

з теми: **“Гадяцький договір 1658 року та
причини провалу його реалізації”**

Виконала:
студентка II курсу ОС “Магістр”
спеціальності 014 Середня освіта
(Історія)
заочної форми навчання
Шеремет Діана

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Лисенко Олександр Євгенович

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2023 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження	6
1.1. Історіографія проблеми	6
1.2. Огляд джерел	14
1.3. Методологічні засади дослідження	16
РОЗДІЛ 2. Передумови та причини укладення Гадяцького договору	18
2.1. Зовнішньополітичні орієнтири гетьмана І. Виговського та місце у них Речі Посполитої	18
2.2. Труднощі українсько-польського переговорного процесу в Межириччі та досягнуті результати	30
2.3. Дискусії в середовищі владної верхівки Речі Посполитої в другій половині літа 1658 р. та їх вплив на укладення угоди	40
РОЗДІЛ 3. Зміст укладеного договору та його значення у контексті українського державотворення	49
3.1. Суспільно-політична й соціально-економічна сутність угоди	49
3.2. Механізм врегулювання релігійних суперечностей	58
РОЗДІЛ 4. Спроби перегляду Гадяцького договору та їх наслідки	66
4.1. Сутність пропозицій обох сторін щодо внесення змін у зміст угоди та їх результати	66
4.2. Причини провалу реалізації Гадяцького договору 1658 р.	77
ВИСНОВКИ	85
Список використаних джерел та літератури	88

ВСТУП

Актуальність теми. Гадяцький договір Війська Запорізького з Річчю Посполитою 1658 р. щодо впровадження у життя нового унійного проєкту є, безперечно, одним із ключових сюжетів політичної і соціальної історії не лише ранньомодерної України, але й всієї Центрально-Східної Європи. Річ утім, що хоча угоді так і не судилося бути втіленою в життя у первісному її варіанті, все ж нею було започатковано реальний суспільно-політичний процес трансформації Речі Посполитої в триєдину федерацію рівноправних політичних народів, як того бажали її творці. Договір передовсім продемонстрував невичерпність потенціалу політичного розв'язання надскладного соціального, політичного й етноконфесійного конфлікту, що так довго не піддавався вирішення.

Крім того, Гадяцька угода 1658 р. продемонструвала небачену ще з часу проголошення Люблінської унії 1569 р. широту політичного мислення, а також політичну зрілість частини як річпосполитської, так і української еліти до поступок і компромісів, що було вкрай важливою передумовою будь-якої трансформації відкритого збройного протистояння в процес переговорів і спроб віднайдення компромісних рішень. І врешті, досягнута в Гадячі угода спричинила серйозні зміни у структурі міжнародних взаємин всього регіону Центрально-Східної Європи.

Річ утім, що ідеї, закладені у тексті Гадяцької угоди, кардинально змінювали політичне тло Східної Європи, сформоване українсько-російським договором 1654 р., нав'язуючи до рівноваги, яка тут існувала напередодні 1648 р. З висоти сьогодення це був далекосяжний крок, однак за тогочасних реалій аж такої перспективи в досягнутих домовленостях не проглядалося. Тому в пізніших українській та зарубіжній історіографії не бракувало захопливих оцінок самої концепції, закладеної в Гадяцьку угоду.

Більше того, у Гадяцькому проєкті тісно переплелися різноманітні чинники: від стереотипів мислення і ціннісних установок творців тексту угоди до міжнародних обставин і реальної військової спроможності її суб'єктів.

Актуальність подальшої розробки теми полягає у тому, що Гадяцький договір 1658 р. містить багато різноманітних підтекстів, а відтак є надзвичайно цінним джерелом для глибшого розуміння світогляду українського козацтва, а також української, польської й литовської шляхти середини XVII ст. Його вивчення дозволяє збагнути сам механізм співіснування у свідомості шляхти і козацтва традиціоналізму й готовності до новацій у сфері станової ієрархії та міжстанових відносин, до ідеї порозуміння на умовах, подібних до гадяцьких.

Об'єктом дослідження є українсько-польські відносини середини XVII ст. в контексті тогочасної системи міжнародних відносин.

Предметом дослідження є Гадяцький договір 1658 року та причини невдачі його реалізації.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від початку гетьманства І. Виговського (жовтень 1657 р.) до ратифікації сеймом Речі Посполитої Гадяцького договору (травень 1659 р.). В окремих випадках з метою глибшого висвітлення передумов укладення договору та наслідків його затвердження у значно зміненому варіанті в роботі простежується вихід як за рамки нижньої, так і верхньої хронологічних меж.

Географічні межі охоплюють територію козацької України та Речі Посполитої станом на середину XVII ст.

Мета роботи полягає у тому, щоб дослідити та висвітлити передумови укладення й зміст Гадяцького договору 1658 р. та причини невдачі його реалізації.

Для досягнення визначеної мети необхідно розв'язати такі **завдання**:
– охарактеризувати історіографію та наявну джерельну базу з визначеної проблеми, а також методологічний інструментарій написання роботи;

- розкрити передумови та причини укладення Гадяцького договору: місце планам І. Виговського Речі Посполитої, труднощі переговорного процесу та дискусії з питання погодження його змісту;
- проаналізувати сутність укладеного договору та його значення у контексті українського державотворення;
- простежити процес перегляду змісту Гадяцького договору від часу його укладення до ратифікації на сеймі;
- з’ясувати причини провалу реалізації Гадяцького договору 1658 р.

Апробація результатів роботи відбувалася під час попереднього захисту магістерських робіт на засіданні кафедри всесвітньої історії 15 листопада 2023 р.

Практичне значення дослідження. Матеріали магістерської роботи можуть використовуватися здобувачами вищої освіти для підготовки до семінарських занять з курсів “Історія України”, “Український політичний проєкт XVII ст.: становлення національного інституту влади”, “Нова історія країн Європи та Америки”, написання рефератів, курсових робіт, а також в процесі викладання історії України і всесвітньої історії в закладах загальної середньої освіти.

Структура роботи відповідає визначеній меті та основним завданням дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на окремі підрозділи, висновків і списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи – 98 сторінок, основної частини – 87 сторінок. Список використаних джерел та літератури нараховує 99 позицій.

РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження

1.1. Історіографія проблеми

Історіографія проблеми представлена в роботі дослідженнями трьох різних епох: здобутками вчених ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., радянської доби і сучасної доби з початку відновлення незалежності України.

З істориків ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., які в більшій чи меншій мірі торкалися питання передумов укладення, сутності й історичного значення Гадяцького договору 1658 р., потрібно назвати В. Антоновича [18], В. Герасимчука [37, с. 46-90], М. Грушевського [46; 47], М. Костомарова [52, с. 39-200] й В. Липинського [57]. Перший з них в контексті характеристики Гадяцької угоди, без обширного аналізу її змісту, константував той факт, що “з великим трудом удалося Виговському провести цю умову, але вона була недовговічна: скоро вістка про неї дійшла до народу, проти Виговського піднялося загальне обурення, і він ледве встиг спастися”. Зазначав, що “Польща робила для України великі уступки на національнім полі, а Україна – воєводства Київське, Чернігівське і Брацлавське – об’являлась державою, у внутрішніх справах вільною і незалежною, з’єднаною із Польщею під назвою Великого Князівства Руського, на правах Великого Князівства Литовського” [18, с. 146-147]. Проте, вчений не вдавався до детального аналізу змісту окремих постанов договору, його негативних сторін.

В. Герасимчук детально описав весь процес переговорів на шляху до підписання Гадяцького договору, особливо день його укладення: “Дня 16 вересня зібрала ся при участі обох польських комісарів велика козацька рада для останнього довершення формальностей. Насамперед забрав голос Казимир Беневський і проголосив довгу і красномовну бесіду про потребу згоди з Польщею, про користи від сеї згоди і про кривди заподіяні Москвою... Як же успокоїли ся оплески і крики, так за дозволом війська сказав і сам гетьман гарну промову, в якій дякував королеви за милостиву опіку і зобов’язував ся

сам разом з усім військом приступити до злуки з Польщею. Але таки не на всі предложені топки польські комісарі годилися, хоч як їх козаки притискали” [37, с. 81-82]. На думку В. Гарасимчука, Гадяцька угода була своєрідним перехідним етапом на шляху до повної незалежності. Також подано текст договору – “сього величавого памятника козаччини” [37, с. 82-90].

Найбільшу увагу проблематиці Гадяцької угоди приділив у своїх працях М. Грушевський. Зокрема, вчений розкрив сутність польської політики І. Виговського в догадяцький період, мета якої, на його думку була в тому, щоб “не дати полякам використати українські усобиці для походу на Україну і утримувати в цілості західню лінію, все це ціною обіцянок і деяких дрібних уступок – теж по можливості більше “язиком”, чим на ділі” [47, с. 310]. На його переконання, навіть за практичного втілення Гадяцька унія не могла б гарантувати відносну національно-державну суверенність українства, адже Польща була ще сильна, а козацька України ще надто слабка, її устрій ще формувався тільки. Більше того, вважав вчений, “навіть якби гарантії політичної автономії були проведені в життя, в тих часах не охоронили б її від спольщення, ані від запливу польським панством. А се не давало підстави успішного розвою України, бо таїло в собі задатки дальшої внутрішньої боротьби і потрясінь” [46, с. 97]. Врешті прийшов до висновку, що “Гадяцький договір не мав перспективи, оскільки в його засадничих положеннях права козацького загалу та поспільства не були застережені, а відтак, існувала реальна небезпека реставрації дореволюційної моделі соціально-економічних відносин на українських землях” [46, с. 94].

М. Костомаров, даючи оцінку Гадяцькому договору, передовсім брав до уваги соціально-економічний блок, зокрема вплив на становище “народних мас” Цілком зрозуміло, що за такого підходу задекларований в угоді намір щодо реституції шляхетського землеволодіння на теренах козацької України сприймався різко негативно [52, с. 192].

У свою чергу В. Липинський розглядав Гадяцьку угоду такою, що перекреслювала попередні досягнення в розбудові української державності,

призвела до втрати незалежності та до відновлення в Україні знищених революцією шляхетських порядків. Зокрема, він стверджував, що “з великих державницьких планів Хмельницького, так виразно наголошених ще в Корсунському договорі Виговського зі Швецією, наразі залишилась лише сама ідея: Великого князівства Руського, Гадяцьким трактатом визнана і закріплена”, проте вже не як самостійного державного утворення, а тільки як автономної частини у складі Речі Посполитої, до того ж обмеженої територіально лише трьома воєводствами [57, с. 283]. Учень М. Грушевського М. Стадник взагалі вважав Гадяцький договір однією з найтемніших сторінок української політичної думки [74; 75].

В радянський період гадяцької проблематики торкалися у своїх працях О. Апанович [19], В. Голобуцький [38] і І. Крип'якевич [54]. Так, В. Голобуцький зазначав, що “Гадяцький трактат являв собою нібито вершину того, що могла висунути козацька старшина (вона одержувала польське шляхетство) і українська шляхта в справі продовження державного будівництва, початок якому поклав Б. Хмельницький. Але це було суто теоретичне вирішення проблеми. Практика ж поставила перед договором багато перепон”. Однією з найбільших вважав те, що Виговський не міг спертися, як свого часу Б. Хмельницький, на рядове козацтво, яке поповнювалось селянськими масами і не могло прийняти повернення до феодальних порядків Речі Посполитої. Виходячи з цього, прийшов до висновку, що Гадяцький договір був непопулярним як серед народу, так і серед частини козацької старшини, яка добре розуміла, що всі перемоги часів Хмельниччини здобули козаки в союзі з селянством [38, с. 419].

На значення для козацької України Гадяцького договору звернув увагу також І. Крип'якевич: “Гетьман скрізь шукав союзників. Але тільки Польща згодилася допомогти йому. Виговський не дуже вірив полякам, але що не було іншої ради, пристав до союзу з Польщею. В Гадячі 1658 р. складено умову між Польщею й Україною. Поляки згодилися на те, що Україна буде окремою державою при Польщі, так, як була Литва, що буде мати свого гетьмана, своїх

міністрів і всі свої права, але признаватиме владу короля; обіцяли, що не буде тих кривд, які українці терпіли давніше, і що польське військо піде проти Москви [54, с. 82].

Після розпаду СРСР і критичного переосмислення підходів радянської історіографії, які розглядали І. Виговського як “зрадника українського народу” і вважали Гадяцьку угоду доказом цієї “зради”, українські історики змінили ставлення не лише до самого гетьмана, але й до Гадяцької угоди. Так, сучасна дослідниця Н. Яковенко розглядає Гадяцьку угоду як “яскраву пам’ятку тогочасної політико-правової думки”, реалізація якої дала б Речі Посполитій “шанс оновитися через нові форми співжиття її народів, водночас гарантуючи захист уже досягнутого – визнання за людиною права на особисту, майнову та політичну свободу” [91, с. 212].

Зростання інтересу до Гадяча серед істориків незалежної України було спричинене також посиленою увагою до польської історіографії, яка традиційно прихильно ставилася до Гадяча. Річ у тім, що для багатьох польських істориків Гадяч залишається символом цивілізаційної місії Речі Посполитої на Сході, її релігійної толерантності та спроможності розв’язувати національні проблеми в межах багатоетнічної держави. Серед сучасних українських істориків, які безпосередньо чи опосередковано піднімали у своїх працях питання укладення, змісту та значення Гадяцького договору потрібно назвати В. Брехуненка [22; 23, с. 49-66; 24, с. 69-88; 25], А. Бульвінського [26, с. 125-138; 27], В. Газіна [29–36], В. Горобця [39–45], П. Кулаковського [56, с. 109-127], Ю. Мищика [58; 59, с. 191-236], С. Плохія [63, с. 281-305], І. Скочиляса [66, с. 89-124], В. Смолія й В. Степанкова [67–73; 76, с. 88-108; 77, с. 76-87], Т. Чухліба [80–85], В. Щербака [86–89] та ін.

Як зазначає В. Брехуненко, як політико-правовий акт Гадяцька угода 16 вересня 1658 р. була своєрідною вершиною піраміди козацько-польських домовленостей XVI – середини XVII ст., увінчуючи попередній розвиток стосунків українських козаків з елітами Речі Посполитої й закладаючи підвалини для можливих сутнісних змін. Також наголошується, що шлях обох

сторін до Гадяцької угоди вистелений численними домовленостями різного рівня, які досягалися впродовж тривалої історії взаємин між суб'єктами Гадяча і які витворювали інтелектуальне тло гадяцького комплексу [23, с. 49]. Врешті дослідник зазначає, що як показали події навколо ратифікації Гадяча та після неї, навіть у кінці 1650-х рр. загал української, польської та литовської шляхти не дозрів до того, щоб адекватно сприйняти гадяцькі ідеї, а козацька сторона вже на початок 1630-х рр. була внутрішньо готова до дискурсу в дусі цих ухвал [24, с. 86].

А. Бульвінський розкрив роль “російського фактору” у процесі переговорів під Гадячем, який, на думку дослідника, був досить вагомим у прийнятті гетьманським урядом остаточного рішення щодо підписання угоди з поляками. Зокрема, зазначається, що непоступлива позиція польських комісарів на переговорах з ряду пунктів, яка свідчила про загрозу нератифікації сеймом Речі Посполитої основних спірних положень угоди, утримала гетьмана від дій, спрямованих на повний розрив з Москвою [27, с. 271, 273].

Значну увагу проблемі Гадяцької угоди приділив у своїх публікаціях В. Газін, який звернув увагу на чинники, що спонукали Чигирин та Варшаву до пошуку компромісу, який би дав можливість припинити тривале протистояння, політичну боротьбу (насамперед у владних колах Речі Посполитої) навколо питання угоди з Україною, бачення майбутньої угоди та її ключових положень гетьманським урядом І. Виговського. Окрім цього, автором окреслюється вплив московського чинника на розвиток тогочасних українсько-польських відносин [34, с. 200]. В контексті пошуку причин краху гадяцьких домовленостей, на думку історика не сталося не в результаті сеймових рішень 1659 р. й “обрізання” початкового тексту Гадяцького договору від вересня 1658 р., а внаслідок дії цілої низки факторів, серед яких одним з визначальних була зміна позиції керівництва Речі Посполитої щодо козацької України [30, с. 144].

В. Горобець спробував з'ясувати перспективи, що їх відкривала

Гадяцька угода 1658 р. для Речі Посполитої та Війська Запорозького у царині військової співпраці, політичного й соціального розвитку, сфері міжконфесійних відносин, а також проблеми, котрі потрібно було вирішити у процесі впровадження домовленостей у практичну площину [41, с. 21]. На думку дослідника, перспектива впровадження в політичне життя оновленої Речі Посполитої Князівства Руського мала нівелювати наявні політичні втрати козацтва як де-факто єдиної політичної еліти України та створити необхідні умови для інтеграції в межах єдиного державного організму інтересів шляхти і козаків [40, с. 106].

У статті П. Кулаковського здійснено спробу віднайти ключові проблеми на шляху до ратифікації Гадяцького договору. Так, зазначається, що політика включення козацької верхівки до шляхетського стану проводилася непослідовно, а головним її важелем став лобізм окремих козацьких лідерів, а також фінансові засоби, які використовувалися для підкупу тих чи тих посадових осіб. Відтак, для частини козацької еліти нобілітації виявилися не чим іншим, як підтвердженням їхньої належності до шляхетського стану, підданої сумніву через кар'єру цих осіб у Війську Запорозькому [56, с. 123].

За оцінками Ю. Мицика Гадяцький трактат, що виріс на ґрунті Зборівського договору, справляє ззовні дуже привабливе враження, є принаймні більш виваженим і струнким, ніж договір України з Росією 1654 р., виявляє виразний вплив західноєвропейської політичної думки, в чому, на думку вченого, заслуга Ю. Немирича. Водночас висловлено думку, що уряд І. Виговського припустився серйозного прорахунку, не взявши до уваги потужних антипольських настроїв в українському суспільстві, що відіграло помітну роль у справі краху гадяцьких домовленостей 1658 р. [58, с. 44-45; 59, с. 234].

С. Плохій звернув увагу на те, що навіть скорочена форма Гадяцького договору не влаштувала польські правлячі кола, які не могли змиритися з тим, що православні козаки матимуть однакові права з католицькою знаттю, і сприйняли угоду з підозрою, зрештою відхиливши її. З українського ж боку,

угоду не сприймало рядове козацтво й селяни, які внаслідок розширення прав еліти Руського князівства знов підпадали під юрисдикцію і контроль заможних землевласників [63, с. 282].

Аналізуючи зміст Гадяцького договору В. Смолій й В. Степанков прийшли до висновку, що концепт створення Руського князівства був лише окреслений; відновлення чинності польської моделі владних структур означало ліквідацію української; козацтво отримало підтвердження традиційних вольностей і привілеїв (“як люди рицарські”), але не урівнювалося зі шляхтою; посполиті і нереєстрові козаки перетворювалися у підданих шляхти, котра поверталася до маєтків [69, с. 172-173]. На переконання долідників, Гадяцька угода засвідчила істотний перегляд основних положень державної ідеї 1649 р., зокрема відмова від реалізації її найголовніших принципів – незалежності й соборності. Причому навіть у порівнянні з договором 1654 р. становила очевидний крок назад, оскільки торувала шлях до автономізму, а в принципі прогресивну ідею створення Руського князівства було понівечено різними обмеженнями [72, с. 312]. Як зазначає В. Щербак, поступки по більшості пунктів ставили під питання навіть автономний статус України на відміну від зафіксованого у “Березневих статтях” 1654 р. Тому, стверджує дослідник, Гадяцька унія виявилася нежиттєздатною і безперспективною у процесі відродження Української держави ранньомодерної доби [86, с. 41].

Т. Чухліб вважає, що головною причиною краху гадяцького проєкту “Великого князівства Руського” стала позиція влади Речі Посполитої, яка не бажала визнавати політичні претензії Війська Запорозького та його провідників на управління частиною території України-Русі. Окрім того, упровадженню Українського козацького князівства не сприяла поступлива політика окремих гетьманських урядів (насамперед М.Ханенка), які не бачили або не розуміли можливості існування в межах Польсько-Литовської держави національного територіального утворення за прикладом Великого князівства Литовського [84, с. 82].

Щодо здобутків польської історіографії, необхідно назвати праці таких дослідників як Я. Качмарчик, П. Кролль, А. Міронович, Я. Тазбір і М. Франц.

Цікавий аналіз Гадяцької унії на тлі попередніх угод, укладених Польсько-Литовською державою з козаками, подав Я. Качмарчик. Дослідник слушно зауважив, що “тільки переможена й упокорена Річ Посполита, тільки послы, які зрозуміли, якою потугою є козаки, й на власній шкірі відчули козацьку злість, могли прийняти ухвали гадяцької комісії”, – зазначав дослідник. Також доводив, що “сторони, які домовлялися під Гадячем, не мислили в категоріях чергової угоди”, а прагнули найти таке рішення, яке забезпечувало козакам “стійке місце в структурах Речі Посполитої” [95, с. 31-32].

Особливо на увагу заслуговує стаття П. Кролля, в якій описуються дипломатичні ініціативи 1654–1658 рр., спрямовані на те, щоб довести справу до порозуміння між Річчю Посполитою й козаками. Як підкреслював автор, зі зрозумілих причин стороною, яка виявила в цих контактах більшу активність, була Річ Посполита; для неї перехід України під зверхність Москви був смертельно небезпечним. На думку дослідника, Річ Посполита спершу старалася повернути Україну шляхом або співпраці з татарами, або дипломатичних переговорів з царем, проте “остаточно перемогла ідея завершення польсько-козацького конфлікту як порозуміння двох рівноправних партнерів”, що вилилося в підписання Гадяцької унії [97, с. 139].

У свою чергу А. Міронович зазначає, що попри своє величезне значення, Гадяцька унія не була “остаточним епілогом подій, започаткованих вибухом повстання Хмельницького”. Суперництво за українські землі ввійшло в нову фазу й набрало “не тільки військового характеру, а й істотно охопило політичну та релігійну сфери”. Підкреслює, що “козацькі маси не виражали загального розуміння політичної вартості Гадяцької угоди” і сприйняли її “як акт зради”, побоюючись повернення в Україну давніх землевласників й поновлення ситуації з-перед 1648 р. [98, с. 179-189].

Я. Тазбір оцінював Гадяцьку унію швидше скептично, називаючи її “будівлею на піску”. На його думку, вона запізнилася щонайменше на 20 років, а тому не могла викликати підтримку в суспільства, яке бачило в ній “чергову спробу повернення в Україну “панських урядів”. Наслідком цього після несповна рік гадяцька ідея перетворилася в руїну [99, с. 32].

М. Франц позитивно оцінює Гадяцьку угоду, вважаючи, що укладено її у відповідний момент, коли “еліти по обидва боки дозріли, були готові до поступок, до того, щоб стати понад поділи та пролиту доти кров”. У занепаді всього проекту звинувачує перш за все польську сторону, яка впровадила до тексту унії далекосяжні поправки, й тоді “вражені цим й одночасно відкинуті, козаки розпочали полишати І. Виговського, бачучи, що з поляками всілякі порозуміння є нічим” [93, с. 350-353, 359-360].

Отже, історіографії передумов укладення, сутності, значення й причин краху Гадяцького договору представлена працями як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників та є цілком достатньою для розкриття теми і виконання визначених завдань магістерської роботи.

1.2. Огляд джерел

Джерельна база роботи представлена чисельними матеріалами археографічних збірок. Найбільшу цінність становлять власне опубліковані тексти Гадяцького договору [6, с. 11-30; 8, с. 250-255; 15; 16, с. 46-51], які дозволяють проаналізувати його сутність та простежити еволюцію змісту в контексті багатьох пунктів.

Наявна джерельна база містить чимало інформації про складнощі переговорного процесу та зміст попередньої Межирицької домовленості влітку 1658 р., зокрема дозволяє побачити схожість головних її положень зі Зборівською угодою 1649 р., а також з “Березневими статтями”, тобто українсько-російським договором 1654 р.: збереження “козацьких вольностей”, амністія учасникам повстання, відновлення давніх привілеїв

православ'я, наданні місць у сенаті київському митрополитові та православним єпископам [1; 2, с. 252-253; 3; 12; 13].

Також проаналізовані джерела дозволили здійснити порівняльний аналіз укладеного у вересні 1658 р. варіанту договору з тим, який був вже затверджений на сеймі в травні 1659 р., що засвідчило наявність в останньому варіанті радикальних змін, яких зазнала Гадяцька угода на шляху до ратифікації (практично всі найпрогресивніші положення її були вилучені або настільки змінені, що вони втрачали свій сенс. Оpubліковані матеріали чітко засвідчують, що шляхта і магнати Речі Посполитої не бажали йти на жодні поступки, продовжуючи сприймати козацтво як “зухвалих підданих” [4, с. 99-103; 7; 10, с. 243-262].

Важливу інформацію для розуміння мотивів І. Виговського в контексті пошуку порозуміння з Річчю Посполитою містить публікація Ю. Мицика “З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського” [9, с. 93-112], В. Брехуненка – “Невідомі джерела до історії української державності кінця 50-х – середини 70-х рр. XVII ст. в польських архівосховищах та відділах рукописів наукових бібліотек” [4, с. 99-103], а також археографічна збірка “Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича” [16]. Особливо цінними є дипломатичні інструкції, видані представниками уряду Речі Посполитої послам до Чигирина, які дали можливість з'ясувати суть проєктів мирних угод, позиції річпосполитських дипломатів у таких питаннях, як межі козацької України, чисельність реєстру, існування унії, повернення до маєтків шляхти та ін.

Не оминули своєю увагою Гадяцький договір і літописці, зокрема С. Величко, який не приховував свого ворожого ставлення до І. Виговського і до Речі Посполитої, вважаючи Московію меншим злом. Літописець вважав також, що пункт про зрівняння у правах православної віри з католицькою означав в угоді “не що інше, як ту ж, власне, унію”. Також подав розлогу присягу, яку дав король Ян Казимир на Гадяцькій угоді, згадав про ідею творення Речі Посполитої “трьох націй”, промову Немирича, виголошену у

сеймі [5].

Отже, аналіз тексту Гадяцької угоди, дипломатичної кореспонденції річпосполитських й українських урядовців різного рівня і статусу, даних літописів дозволяє виокремити в якості цілісного етапу період від укладення Гадяцької угоди (зокрема і переговорний процес, який передував цьому) до її ратифікації у значно зміненому вигляді в травні 1659 р. сеймом, коли ключовою метою правлячої верхівки у Варшаві був перегляд гадяцьких домовленостей у напрямі максимального обмеження статусу і прав козацької України.

1.3. Методологічні засади дослідження

В процесі написання дослідження використовувалися такі принципи історичного пізнання як принцип об'єктивності, історизму, всебічності та системності. Так, перший з них посприяв розкриттю задекларованої теми з максимальною об'єктивністю, опираючись виключно на аналіз даних наявних джерел.

Принцип історизму дозволив сформулювати і розкрити цілісний процес переговорів на шляху до укладення Гадяцького договору, безпосереднє його укладення, спроби обох сторін в контексті внесення бажаних для Варшави і Чигирини змін та їх результати. Водночас, застосування цього принципу дозволило простежити поетапність внесення змін в зміст Гадяцького договору аж до його затвердження сеймом в травні 1659 р.

У свою чергу принцип системності дозволив відтворити цілісний процес переговорів до і після укладення Гадяцького договору, а також визначити спільне та відмінне в різних його варіантах. Вагому роль у процесі написання роботи відіграв також принцип всебічності, результатом застосування якого стало висвітлення оцінок досягнутого порозуміння як представниками козацької України, так і Речі Посполитої.

Щодо методів, використаних у процесі написання магістерської роботи, то ключовим є проблемно-хронологічний, відповідно до якого сформована структура дослідження, що у свою чергу, забезпечило поетапне розкриття еволюції гадяцьких домовленостей в чіткій хронологічній послідовності – від переговорного процесу з початку гетьманування І. Виговського до ратифікації сеймом Гадяцького договору в травні 1659 р.

Метод системного аналізу дозволив розглянути гадяцькі домовленості як цілісне явище, що складалося з різних компонентів: розпоряджень гетьмана і короля, ухвал старшинської ради і сейму, конкретних дій послів та різного рангу урядовців. Структурно-функціональний метод дав можливість виокремити в структурі правлячої верхівки Речі Посполитої і козацької України як прихильників, так і противників досягнутих у вересні 1658 р. домовленостей. Історико-порівняльний метод забезпечив здійснення порівняльного аналізу змісту варіанту договору, укладеного у вересні 1658 р. і того, який був затверджений в травні 1659 р. сеймом Речі Посполитої.

Таким чином, описані принципи і методи наукового дослідження, які використовувалися в процесі написання роботи, посприяли об'єктивності викладу матеріалу у чіткій хронологічній відповідальності.

Отже, Гадяцький договір 1658 р. завжди викликав і продовжує викликати інтерес дослідників, причому сучасна історіографія не обмежується лише дискусіями в контексті оціночних суджень про його зміст і значення. Упродовж 1990-х – перших десятиліть XXI ст. значно розширилось предметне поле досліджень: текстологічний аналіз угоди, міжнародні аспекти її укладення, ставлення різних верств населення, вплив гадяцьких ідей на політичну культуру й інтелектуальну традицію та ін. Проте, цілісні праці, присвячені виключно угоді, відсутні в історичній науці.

Потужний інформаційний потенціал містить також наявна джерельна база, особливість якої у тому, що більшість виявлених матеріалів є опублікованими, в чому власне зручність їх опрацювання.

РОЗДІЛ 2. Передумови та причини укладення Гадяцького договору

2.1. Зовнішньополітичні орієнтири гетьмана І. Виговського та місце у них Речі Посполитої

Відразу ж зазначимо, що прийшовши до влади після смерті Богдана Хмельницького, гетьман Іван Виговський в контексті зовнішньополітичної стратегії намагався продовжити курс попередника. Зокрема, так само, як і Хмельницький, Виговський солідаризується з діями Раднотської коаліції. У контексті цього в середині серпня (ще як генеральний писар) він підписує союзницьку декларацію з представником трансільванського князя, а наприкінці жовтня (вже як повноправний гетьман) укладає угоду зі шведським королем. Щодо московського курсу І. Виговського, то виходячи з його власних заяв, він розраховував взяти булаву не всупереч, а за допомогою царського уряду. Саме про це він говорив влітку 1657 р. послові трансільванського князя Ференцу Шебеші. Зокрема, претендент на гетьманство ділився з послом конфіденційною інформацією стосовно того, що московський цар обіцяв віддати Україну в його руки, щоб він нею розпоряджався. Крім того, посол трансільванського князя доповідав із Чигирина, що новий український правитель не має наміру зрікатися чинного підданства цареві Олексію Михайловичу [40, с. 84-85].

Простежувалося наступництво зовнішньополітичного курсу уряду І. Виговського і в стосунках з Кримом і Туреччиною. Зокрема, розвиваючи ініціативи попередника (Л. Капуста вже 10 червня 1657 р. під час перебування в Стамбулі запевнював султанський уряд щодо відновлення українсько-кримської приязні; цю ж інформацію підтверджував і ханський представник), у другій половині вересня гетьман відправив до Бахчисарая лист, у якому зобов'язувався виконувати взяті ще Б. Хмельницьким зобов'язання та водночас забороняв запорізьким козакам виходити на Чорне море, щоб не провокувати конфлікт з турками й татарами [1, с. 24-25; 2, с.

186].

Аналізуючи первісні зовнішньополітичні орієнтири І. Виговського, М. Грушевський стверджує, що той “спочатку ... хотів продовжити політику Хмельницького: триматися по можливості нейтрально між Москвою і Швецією, Кримом і Польщею, щоб забезпечити спокій в Україні, зміцнити її новий лад і порядок та своє власне становище”. Так, ще в середині серпня 1657 р., перебуваючи в статусі генерального писаря, І. Виговський підписав союзницьку декларацію з представником трансільванського князя; у середині вересня того ж року намагався поновити добросусідські відносини з Кримським ханством (зادля укладання мирного трактату навіть погоджувався особисто прибути до Бахчисараю) [48, с. 28].

На особливу увагу заслуговує українсько-шведський договір від 16 жовтня 1657 р., що сприймався його авторами як логічне продовження й оформлення військово-дипломатичних взаємин двох держав за гетьманування Б. Хмельницького. У ньому проголошувалося, що “має бути вічна приязнь і політичний союз між королем шведським і його наступниками з одної сторони, і ясновельможним гетьманом і військом Запорозьким з другої. Обов’язуються вони цим договором до обопільної любові, приязні, помочі і воєнної спілки против спільних ворогів і тих, що помагають ворогам другої сторони – з виключкою світл. князя московського, котрим військо Запорізьке зв’язане тісним (формальним) союзом і буде йому заховувати вірність непорушно” [47, с. 64].

Виходячи з вищезазначеного, виникає питання, чому ж І. Виговський все ж вирішив поступово дистанціюватися від Московії і разом зі своїми сподвижниками почав переговори з урядовцями Речі Посполитої. Що ж саме спонукало нового володаря булави до такого зовнішньополітичного кроку? Аналізуючи перебіг українсько-польських переговорів у серпні-жовтні 1657 р. (місія королівського посла С. К. Беневського до Чигирини), М. Грушевський підкреслював послідовність нового гетьмана у відстоюванні національних інтересів: “... уряд Виговського ... знов-таки положив натиск на

необхідність заховати *status quo* на західній границі – вимагав аби за козаками полишено, те що вони придбали тут під час кампанії Ждановича, і навіть не перешкоджувано дальшій мирній козацькій експансії ...” [47, с. 277-278].

Тут важливо зазначити, що твердження дослідників щодо того, що вже з перших днів гетьманування Виговський стає на шлях порозуміння з Варшавою і тим самим ламає традиції попередника в цій сфері, виглядають безпідставними. Адже відомо, що початок українсько-польського діалогу було покладено ще за правління гетьмана Б. Хмельницького: наприкінці зими – початку весни 1657 р. до Чигирини їздив особистий представник польського короля, луцький писар Станіслав Казимир Беньовський. Реляції Беньовського, листи гетьмана та генерального писаря Війська Запорізького до польського короля, а також власні оцінки результатів переговорів з боку королівського посланця та чутки – усе це викликало у Варшаві стан ейфорії стосовно можливості швидкого залагодження “української проблеми” політичними методами [67, с. 479].

Зазначимо також, що суспільний резонанс від результатів подорожі луцького писаря до Чигирини та поява на його тлі планів королівського уряду щодо подальшого розвитку дипломатичних контактів з українським керівництвом дають підстави сучасним польським історикам розглядати місію Беньовського як таку, що реально започаткувала Гадяцький процес. Так, згідно з твердженням Я. Качмарчика, Гадяцька угода уособлювала виконання останньої волі Б. Хмельницького [40, с. 86].

Натомість, на думку українського дослідника В. Брехуненка, нечисленні документальні пам’ятки, що відбивають перебіг чигиринських переговорів навесні 1657 р., у поєднанні із зіставленням політичних процесів, що протікали в цей час як в Україні, так і за її межами, не дають підстав для переоцінки зазначених подій для розвитку українсько-польського політичного діалогу. Дослідник наголошує, що поштовхом для польського керівництва до початку перемовин з Б. Хмельницьким стала нова

геополітична реальність, породжена Раднотськими домовленостями 1656 р. Адже зруйнування Раднотської коаліції та нейтралізація планів територіального розчленування Речі Посполитої були пріоритетними завданнями тогочасної політики Варшави [41, с. 23].

Розпочаті переговори продовжилися вже за гетьманування І. Виговського, за результатами яких термін перемир'я з Річчю Посполитою було продовжено, але тільки до Великодня – 21 квітні 1658 р. Як видно з листування Виговського і Беншовського, демаркаційна лінія для козаків проходила по річці Случ, а для поляків – по Горині. Між ними була нейтральна смуга. Пінськ залишався під протекторатом козаків. Коронна армія мала стояти за умовною лінією, і поляки виступали гарантом того, що татари утримуватимуться від набігів на терени козацької України [84, с. 72].

На думку М. Грушевського сутність польської політики І. Виговського в догадяцький період полягала у тому, щоб “... не дати полякам використати українські усобиці для походу на Україну і утримувати в цілості західню лінію, все це ціною обіцянок деяких дрібних уступок – теж по можливості більше “язиком”, чим на ділі” [47, с. 310]. Більше того, вчений зазначав, що навіть в умовах розгортання суспільної кризи в козацькій Україні, зовнішнім каталізатором якої виступала Московія, гетьман аж ніяк не торпедував зближення з Варшавою: “до самої весни 1658 р., ніщо не віщувало ... різкого звороту в українсько-польських відносинах. Гетьманський уряд вів попередню лінію. Годував польський двір солодкими словами і приємними обіцянками і вичікував повороту до Польщі свого союзника – шведського короля, сподіваючися з тим нового обороту польських справ, а на московську адресу жалувався на ворожі польські замисли, старався розбудити підозріння і по можливості вплинути на відновлення московських операцій проти Польщі. Одночасно – запевняючи польські круги в своїм бажанні відновити приязні і навіть підданські відносини, пильнував якомога поширити сферу своїх фактичних впливів в Західній Україні – територію козацького протекторату над тутешньою шляхтою, містами, православним духовенством

і т. д., в очікуванні моменту, коли сприятливі обставини дали б спромогу виразно і безповоротно проголосити ці західні землі частиною Козацької України – по Буг чи по Віслу, в залежності від обставин” [47, с. 286].

Тобто, дипломатія І. Виговського упродовж 1657 – зими 1658 рр. була продовженням політики Б. Хмельницького. Причому, якщо він і порушував “Березневі статті”, то це не було ще категоричною спробою розірвати договір із Московією, а лише вільне тлумачення його умов, як і у Б. Хмельницького.

Чому ж тоді саме Річ Посполита, котра впливовою старшиною і Виговським особисто сприймалася як крайній варіант порятунку козацької України, поступово ставала визначальним орієнтиром Чигирин? Щодо цього дослідники зазначають, що офіційний Чигирин не міг легковажити розвитком договірних процесів між Варшавою та Москвою, започаткованих ще Віленськими переговорами 1656 р. І причина цього була очевидною, адже Московія, уклавши договір з Річчю Посполитою, прагнула одноосібно “торгувати долею України, рішати її без згоди і волі самої України...” [79, с. 490].

І справді, перший сигнал стосовно необхідності пошуку українським урядом нових зовнішньополітичних комбінацій надійшов з Москви, звідки впродовж серпня – першої половини жовтня до Чигирини один за одним прибували декілька царських посольств з вимогами обмежити гетьманські повноваження на користь царя як прелімінарну умову для визнання сюзереном правочинності гетьманської елекції [39, с. 124]. Відтак, гетьман і його оточення все більше переконувалися, що Московія своєю політикою значно сприяла розбрату в українському політичному житті, дала змогу різним демагогам, покладаючись на царську допомогу і протекцію, організувати опозицію українському уряду, підривати його престиж, виставляти своїх претендентів на булаву.

Знаковими подіями в поглибленні кризи у відносинах гетьман – цар було прийняття в Москві запорозького посольства та заохочення січової охлократії двозначною монаршою грамотою (листопад 1657 р.); скликання у

лютому 1658 р. Генеральної ради в Переяславі задля зміщення Виговського; декларований “нейтралітет”, а насправді – підтримка повстання М. Пушкаря і Я. Барабаша; тривале переховування останнього в обозі Г. Ромодановського; розміщення воєвод із залогами в Білій Церкві, Миргороді, Корсуні, Полтаві, Ніжині та Чернігові. В комплексі все це посприяло переорієнтації І. Виговського на Варшаву [48, с. 31].

У баченні М. Грушевського були ще й інші чинники польського вибору Чигирин, одним з яких було намагання І. Виговського та його оточення не допустити перетворення України з рівноправного союзника Московії в її провінцію, відстояти суверенітет козацької України. Зокрема, наголошував на прагненні царя “завести московську адміністрацію на Україні, обложити українську людність податками до московського скарбу, обмежити українські свободи певними правами самих тільки привілейованих верств, доки догідна хвиля не дасть можливості зробити кінець і їм та підвести все українське життя під загальний московський ранжир” [48, с. 91].

Також дослідники зазначають, що вагомим стимулом до українсько-польського зближення служила та обставина, що геополітичні реалії кінця 1650-х років обумовлювали ситуацію, за якою зацікавленість в українсько-польському порозумінні у Варшаві була не меншою, ніж у Чигирині. Причому в даному випадку вона диктувалася не лише приватними інтересами колишніх українських землевласників чи фіскальними потребами королівського двору, але й низкою надзвичайно важливих для уряду Яна Казимира обставин як міжнародного, так і внутрішньополітичного характеру. Зокрема, тут варто мати на увазі той факт, що король, або, точніше, французька партія при його дворі саме в той час впритул наблизилася до вирішення надзвичайно важливої та водночас вкрай важкої справи – проведення реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на істотне зміцнення королівської влади через посилення позицій як монарха, так і сенату, та відповідно звуження прерогатив сейму [41, с. 23].

Причому, для того, щоб змусити опозицію шляхти піти на поступки в

цій вкрай важливій справі та провести проект через сейм, королю та його прибічникам потрібно було використати нові, потужні та несподівані для опонентів аргументи. У майбутніх запеклих політичних баталіях саме така роль – потужного політичного, а при певних обставинах і військового союзника короля – й відводилася Війську Запорозькому. У Варшаві були ще досить свіжими спогади про те, як саме козацька присутність в районі Львова та Замостя наприкінці 1648 р. сприяла швидкому закінченню запеклої елекційної боротьби в Речі Посполитій, що точилася після смерті короля Владислава IV [23, с. 52].

Крім внутрішньополітичних, у Варшаві, безперечно, бралися до уваги й міжнародні аспекти. Поява Війська Запорозького серед союзників короля істотно зміцнювала позиції Речі Посполитої як у стосунках з Москвою, так і Стокгольмом, загроза з боку якого хоч і не була такою фатальною, як у 1655 чи навіть 1656 р., але й надалі залишалася істотною. Повернення козацької України під зверхність польського короля зміцнювало також становище Речі Посполитої і у взаєминах із своїми союзниками, насамперед Кримом, Австрією та Бранденбургом, допомога яких, звичайно ж, не була альтруїстичною, а передбачала певні вигоди для них самих та поступки з боку польського керівництва [43, с. 261].

Тобто, існувала низка чинників – як міжнародних, так і внутрішньополітичних, які змушували короля Яна Казимира шукати способи оптимального розв'язання конфлікту Корони з козацькою Україною. Проте, чи не найчіткіше польські настрої щодо пошуку компромісу з Чигирином розкриває меморіал познанського воєводи Яна Лещинського, підготовлений на прохання королеви Марії-Луїзи і поданий Яну Казимиру напередодні сейму 2 липня 1658 р. У ньому автор наголошував на тому, що “... треба трактувати з ними (козаками) з найбільшою пильністю і щиро! Бо в тім, що досі з ними не прийшло до згоди, не козаки, а ми винні – тому, що трактували їх згорда, не як людей – не то що не рівних нам, але не рахуючи їх людьми! Але Бог показав, що це такі ж люди як і інші, покарав нашу пиху і

тепер вони варті великої пошани, більше ніж усі ті, що піддавалися чужому королівству, по невільничому без всяких застережень для своєї свободи – а ті (козаки) так завзято стояли за свої вольності, що годилися скорше погинути, ніж жити без свободи. Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свою свободу, а ми за своє безсиле панування!” [47, с. 319-320].

Важливо також зазначити, що навесні 1658 р. І. Виговський намагався реанімувати бранденбурзький напрям зовнішньополітичної діяльності свого попередника, відправивши 11 березня на адресу курфюрста Фрідріха Вільгельма листа з відповідними пропозиціями. Зрозуміло, що, зважаючи на геополітичні перегрупування, які відбулися в Центрально-Східній Європі впродовж другої половини 1657 р. після розпаду Раднотської коаліції та переходу Бранденбургу на бік Речі Посполитої, налагодження українсько-бранденбурзьких стосунків відбувалося вже не на анти-, а на пропольській платформі [26, с. 128].

В контексті внутрішньополітичних факторів, які спонукали гетьмана до налагодження відносин з Варшавою, була згадана вже вище гостра потреба в приборканні заколоту на Січі і південних полках Гетьманщини та прагнення забезпечити спокій на кордонах з Кримом на тлі провокаційних дій царських воевод (більшість з яких відверто підтримувала опозицію). Відтак, потрібно було шукати шляхи до відновлення українсько-кримського військово-політичного союзу, адже до цього часу найбільше, чого вдалося досягти урядові Виговського у відносинах з Кримом, можна охарактеризувати як стосунки нейтралітету, і то вельми нестійкого. Реальне тогочасне військово-політичне становище в Центрально-Східному регіоні Європи склалося таким чином, що саме військові сили Кримського ханату були найбільш вірогідним потенційним військовим союзником гетьмана Виговського. Але після 1654 р. шлях у Бахчисарай для українського уряду мав пролягти через Варшаву, адже польсько-кримський союз 1654 р. продовжував зберігати свою силу й отримати допомогу від хана, будучи в стані війни з королем, для Чигирин в 1658 р. було неможливо [40, с. 90].

Саме така ситуація в регіоні спонукала гетьманський уряд Виговського до налагодження політичних зв'язків з Варшавою. Зокрема, на початку березня 1658 р., відправляючи з Павлом Тетерею до короля прелімінарні умови українсько-польських переговорів, Виговський вже другим пунктом ставив вимогу, аби Ян Казимир відправив до Мехмеда IV Гірея листа, щоб той вирядив у поле свої орди вже тепер, не очікуючи воєнної пори, як було попередньо ним обіцяно в листі до гетьмана. І дійсно, отримавши з Варшави листа, хан негайно послав на допомогу Виговському татар, про що 14 травня інформував Яна Казимира, одночасно закликаючи того зробити те ж саме [34, с. 190].

Забігаючи наперед зазначимо, що кримський чинник відіграв чи не вирішальну роль і під час підписання угоди. Коли Виговський, зіткнувшись із непоступливістю польської сторони щодо принципових вимог гетьманського уряду, а також відчувши значну протидію унійним крокам українського керівництва з боку промосковської партії старшини та рядового козацтва, почав сумніватися в доцільності та своєчасності укладення угоди, саме тиск з боку союзника – кримського керівництва “переконав” його підписати Гадяцький договір [95, с. 23].

Загалом побутує думка, що для керівництва Речі Посполитої пріоритетом у гадяцькому процесі була його мілітарна складова, а політичні аванси, закріплені в тексті від 16 вересня 1658 р., служили радше платою річпосполитської еліти за військовий союз із козацтвом. У цьому контексті можна навести слова одного з промоторів Гадяча – С. К. Беневського, виголошені на засіданні сенатської комісії 9 квітня 1659 р.: “Угода не вічна. Козаків так багато, і вони такі потужні, що маємо радіти, якщо вони хоч на якихось умовах поєднуються з Річчю Посполитою. Дразнити їх тепер, як це ми раніше чинили, було б найбільшим безглуздям. Самі бачите, в якому стані перебуває Річ Посполита: з одного боку – швед, з іншого – москва. За таких умов сперечатися з козаками означало б позбутися їхньої допомоги, коли вони її нам із доброї волі офірують. Треба їх, навпаки, пригорнути, а потім,

коли поєднаються з нами, урядники Речі Посполитої будуть у змозі повернути давній лад. Самоврядування Русі, як окремого князівства, також довго не триватиме. Козаки, що тепер думають про нього, вимруть, а їхні наступники вже не так палко те відстоюватимуть і поволі все повернеться до давнього стану” [41, с. 31]. У цих рядках чітко простежуються мотиви польської сторони щодо примирення з Чигирином.

На думку В. Брехуненка, на відміну від більшості шляхти, яка навіть наприкінці 1650-х рр. не дозріла до того, щоб йти на конструктивні поступки козацтву (в стилі ідей Гадяцького договору), козацька сторона вже на початок 1630-х рр. була внутрішньо готова до дискурсу в дусі подібних ідей (оформлення Війська Запорізького як територіально-політичного організму в межах Речі Посполитої). Також дослідник зазначає, що домовляння козацтва з Варшавою до гадяцького періоду – XVI – середини XVII ст. явно не були грою в одні ворота, адже, хоча козакам і не вдалося належним чином досягнути своїх дедалі більших претензій, однак попри непоступливу позицію шляхти, попри Ординацію 1638 р., яка в багатьох питаннях відкидала козацтво суттєво назад, козаки витиснули зі своїх візаві далекосяжні поступки. Суто тактичні, на перший погляд, козацькі успіхи, які йшли вперемішку з невдачами, насправді мали стратегічне значення. Сигналізуючи про розширення інтелектуальних горизонтів козацтва та його суспільних претензій, вони розчищали дорогу для подальших козацьких змагань за “місце під сонцем” [24, с. 70-71].

Крім того, зацікавленість українського керівництва в легітимації стосунків з польським королем в умовах кризових взаємин з царем впливала також з потреби стабілізації ситуації в країні, приборкання охлократичних настроїв у Війську Запорозькому. Тут важливо зазначити, що намагання І. Виговського забезпечити собі опору у суспільстві, спираючись на підтримку насамперед привілейованих верств, неминуче поглиблювали конфлікт, що набував значно ширших масштабів як географічно, так і соціально. Статечне козацтво та нова шляхетська еліта, яка була головною

соціальною опорою гетьманату Виговського, отримавши в результаті революції права повноцінного “народу політичного”, давно вже бажали ними вповні скористатися. Москва ж при досягненні своїх політичних цілей вже з середини 1657 р. ситуативно зробила ставку на козацькі низи та міщанське середовище, підштовхуючи тим самим їхніх опонентів – козацьку старшину та шляхту – в бік Варшави [31, с. 89; 32, с. 269].

Крім того, козацька старшина й та частина православної і протестантської шляхти, яка в гетьманування І. Виговського потрапила на самий гребінь політичних процесів, жодним чином не прагнула до реставрації дореволюційних порядків. Навпаки, намагалася використати поки що не закрите “вікно можливостей”, аби з максимальною користю для себе скористатися дієвими соціальними ліфтами та закріпитися на вершині соціальної драбини, причому не у вузькому ареалі поширення влади козацької держави, а, бажано, у межах усієї Речі Посполитої. І саме в контексті побутування ось такого соціального тренду, вочевидь, і варто розглядати народження ідей, які вможливили появу гадяцького проєкту, та роль у цьому процесі Ю. Немирича [59, с. 196].

Аналізуючи зовнішньополітичні чинники укладання Гадяцького договору, дослідник політики І. Виговського В. Гарасимчук зазначав, що саме непереможені обставини підштовхували гетьмана до зближення з Річчю Посполитою. «Ця нова політична комбінація не була провідним ділом Виговського, до якого він нібито йшов, як скоро зробився гетьманом: це був тільки переходовий етап, і його скоріше можна назвати способом, ніж ціллю; він був наслідком тяжких хвилих обставин... Тепер, хто в Польщі поважно думав рятувати батьківщину, не міг думати про згоду з Україною без ширших політичних уступок у формі широкої автономії. Для справжніх польських патріотів така комбінація здавалась єдиним рятунком» [3, с. 290]. До думки про державний союз із Польщею схилялись українські політичні кола (козацька старшина, вище духовенство з митрополитом Діонісієм Балабаном, українська шляхта – волинська, подільська, брацлавська) на чолі

з гетьманом І. Виговським.

Не могли в Чигирині легковажити й розвитком унійних процесів між Варшавою та Московією. Російсько-польські переговори, започатковані восени 1656 р. Віленськими перемовинами, продовжувалися й наступного року, і остаточну ухвалу щодо сходження московського царя чи його наступника на польський трон мав винести сейм Речі Посполитої, запланований на літо 1658 р. Ідея особистої унії представника дому Романових і Речі Посполитої як альтернатива наступу московських військ у Великому князівстві Литовському мала чимало прибічників у Короні та ще більше в середовищі литовської поліричної верхівки, яка була готова іти на поступки цареві в Україні заради припинення війни на своїй землі. За таких умов легітимація стосунків з Річчю Посполитої для українського керівництва виступала певною гарантією збереження здобутків революції [29, с. 142].

М. Грушевський звернув увагу на ще один вагомий чинник пошуку Чигирином порозуміння з Варшавою, а саме роль світоглядних чинників, адже в системі політичних цінностей тодішньої української політичної еліти “золота свобода” польської шляхти була жаданим ідеалом, а державна організація Речі Посполитої – гідним наслідування зразком. Натомість самодержавна й деспотична Московія, що неодноразово засвідчувала як прихований, так і відвертий експансіонізм стосовно “прав і вольностей” Війська Запорозького, відлякувала “нову шляхту” козацької України й, сама того не бажаючи, штовхала в напрямку пошуку порозуміння з Варшавою [46, с. 21].

Отже, в контексті визначення передумов процесу пошуку наприкінці 1650-х рр. примирення між козацької Україною і Річчю Посполитою, потрібно зазначити, що переорієнтація гетьмана І. Виговського з Москви на Варшаву обумовлювалася цілим комплексом об’єктивних і суб’єктивних чинників, серед яких виділялися насамперед внутрішні фактори, але значну роль відігравали й тісно пов’язані з ними зовнішньополітичні. Найвагомішими серед зовнішньополітичних складових старту гадяцького

процесу були прагнення нейтралізувати політичні претензії московського керівництва, відновити союзницькі стосунки з Кримським ханством, а також не допустити польсько-російського примирення на шкоду українським інтересам. Тобто, спрацювали різні чинники, причому кожна сторона мала свої інтереси, які не завжди співпадали між собою.

2.2. Труднощі українсько-польського переговорного процесу в Межиріччі та його результати

Як засвідчив розвиток подій другої половини 1650-х рр., протекція російського царя Олексія Михайловича над козацькою Україною не змогла задовольнити головних потреб тогочасної політики Чигирини – звільнення Війська Запорізького з-під влади короля та закріплення за козацтвом права “народу політичного”. Крах сподівань гетьманського уряду щодо військово-політичних дивідендів від договору з царем переконливо продемонстрували польсько-російські переговори у Вільно 1656 р., а також намагання офіційної Москви обмежити суверенітет Війська Запорізького яку сфері зовнішньої, так і внутрішньої політики. Так, в умовах загострення конфлікту між гетьманським урядом та опозицією, очолюваною полтавським полковником М. Пушкарем і кошовим Я. Барабашем, московське керівництво зайняло двозначну позицію: приймало послів від опозиції, а Запорозьку Січ визнало як окрему військово-політичну одиницю. На переконання В. Смоля і В. Степанкова, метою такої політики російського уряду було створення умов для зміцнення своєї присутності в козацькій Україні й істотного обмеження її суверенітету [72, с. 221-223]. В результаті це (поряд з комплексом інших чинників, розглянутих у попередньому підрозділі) підштовхнуло І. Виговського до активізації переговорного процесу з Варшавою.

Уже з початку 1658 р., коли Москва посилює свої наступальні дії проти українського суверенітету (у цей час чітко окреслюється політика Москви, спрямована на перегляд існуючих українсько-московських угод в напрямку

посилення позицій Московії в козацькій Україні), Виговський активізується в напрямку досягнення українсько-польського порозуміння. Так, 9 січня 1658 р. до Варшави з листом до Беншовського було відправлено львівського купця Федосія Томкевича, який мав прозондувати ставлення королівського двору до Війська Запорозького та визначити можливі перспективи переговорів з Річчю Посполитою, "...чи не хочуть їх обманути". Прибувши до Варшави 1 лютого 1658 р., посланець змалював складну ситуацію в козацькій Україні та запевнив у бажанні гетьмана вернутися під владу короля [12, с. 181-183, 220]. На думку польського історика П. Кролля, така риторика Томкевича відображала дипломатичну "гру" Виговського з метою збереження перемир'я з Варшавою [97, с. 59].

Потрібно зазначити, що королівський посол в підходах до засобів розв'язання "української проблеми", зважаючи на те, що "... козаки не можуть ужитися з Москвою" і становище гетьмана було вкрай складним, вважав, що склалися найсприятливіші умови для проведення переговорів з Виговським, а тому "... слід кувати залізо, поки воно гаряче" [12, с. 221-225]. Беншовський був переконаний, що уряд козацької України задля стабілізації внутрішньої ситуації та стримування московського наступу змушений буде піти на поступки Речі Посполитої й укладення порозуміння не складе значних труднощів [34, с. 190].

Щодо власне позиції офіційної Варшави, то потрібно зазначити, що складна ситуація, у якій перебувала Річ Посполита на початку 1658 р. (шведські наміри повторного вторгнення на її територію та вимоги царя обрання його на польський трон), також змушувала уряд прислухатися до порад шукати порозуміння з козацькою Україною. 5 березня в результаті варшавської наради сенаторів було прийнято відповідне рішення і відразу ж після підготовки посольської інструкції комісари повинні були відправитися до І. Виговського. Таке рішення засвідчує, що у Варшаві були переконані, що за досить складних умов український гетьман шукатиме підтримки з боку Речі Посполитої, а також виявлятиме готовність до значних компромісів.

Крім того, річпосполитські урядовці вважали, що розв'язання проблеми козацької України гарантуватиме забезпечення східних кордонів перед агресією з боку Москви, створить можливості без зайвого кровопролиття повернути українські землі, а також дозволить залучити козацькі полки у війнах Корони. Звичайно, польське керівництво зважало на можливе відновлення через козацьку Україну війни з Москвою, проте там вважали її і без того неминучою [34, с. 191; 97, с. 63].

Відтак, уже в березні 1658 р. в Межиріччі розпочалися переговори: польську сторону представляв С. Беньовський, а українську – П. Тетеря, який поряд з Виговським позиціонувався (в польських урядових колах) як прихильник пропольського курсу [13, с. 344]. Уперше П. Тетеря відправився до Межиріччя ще в лютому для розслідування скарг шляхти на дії козаків і погодження спірних прикордонних питань [37, с. 77]. Саме у вирішенні цих питань вкотре проявився дипломатичний талант П. Тетері та його здатність, незважаючи на всю складність ситуації, добиватися поставленої мети. У ході важких переговорів із С. Беньовським Тетеря зумів переконати польську сторону у недоцільності, або навіть небезпечності, вступу польських військ (які уже були готові до походу і знаходилися в районі Дубна) не лише на територію козацької України, а й в місця, де стояли козацькі залоги. Фактично переяславському полковнику вдалося залагодити ситуацію, яка загрожувала військовим конфліктом з Річчю Посполитою в момент, коли українська сторона жодною мірою до цього не була готова. Навпаки, порозуміння й зближення з Варшавою давали змогу не лише остаточно розправитися з опозицією, а й успішно протистояти наступу Москви. На думку М. Грушевського, завдяки гнучкій і водночас рішучій позиції гетьмана І. Виговського і його представника на переговорах з польською стороною П. Тетері, “...вдалося утримати Польщу від наступу і зламання української границі під час війни з Пушкарем” [47, с. 311].

Тоді завдання Тетері полягало в тому, щоб зондувати ґрунт для майбутніх українсько-польських переговорів, які розпочалися вже наприкінці

березня 1658 р. Саме у Межиріччі П. Тетерею і С. Беншовським було розпочато роботу над майбутніми Гадяцькими статтями. Слід сказати, що самі переговори, попри те, що завдяки дипломатичному хисту Тетері вдалося обходити гострі кути в стосунках козацької України й Речі Посполитої, проходили досить складно [33, с. 71-72].

Прибувши вже вдруге в Межиріччя український посол передав від імені гетьмана умови, на яких можливі були переговори з перспективою досягнення порозуміння. Першою була необхідність якомога швидшого укладення польсько-шведського миру. На думку української сторони, у разі, коли б Москва випередила Варшаву, тоді б перспективи українсько-польської унії були б мінімальними “цар став би тоді непереможним”. При цьому Тетеря зазначав, що Москва активно добивається укладення миру зі шведами, після чого має намір “... осідлавши Україну, впровадити війська до Польщі й зайняти по Віслу”. Наступною умовою була б військова допомога з боку Криму, “... щоб орди вже зараз були виведені в поле, не чекаючи весняної пори”. У Чигирині сподівалися, що саме король має вплинути на хана. Третьою умовою була строга секретність переговорного процесу. Для цього пропонувалося запровадити на кордоні найсуворіший режим, оскільки “... перебіжчики купці часто утруднюють справи своїми реляціями”. Насамкінець, гетьман закликав привести в бойову готовність польські війська, які, однак, мають бути розташовані на певній відстані від українських кордонів [33, с. 72; 47, с. 307-308].

Тобто, йшлося про три ключові умови: укладення польсько-шведського миру, випереджаючи в цьому питанні Московію; військова допомога з боку Криму (причому король мав вплинути на хана); секретність переговорного процесу. Водночас, зі свого боку, Виговський обіцяв вивести з волинських міст козацькі залоги, які викликали у поляків вкрай негативну реакцію. Загалом, тогочасна політика гетьмана спрямовувалася на те, щоб не дати полякам використати українські усобиці для походу в Україну і утримати в

цілості західну лінію, все це ціною обіцянок та дрібних поступок [47, с. 310-311].

Як зазначає В. Газін, сторони не демонстрували особливої довіри одна до одної та підійшли до переговорного процесу з певною пересторогою (присутність готових до походу військ з польського боку, козацькі залоги – з українського). Крім того, хоча переговори в Межиріччі відбувалися в умовах строгої секретності, інформація про них доходила до московського керівництва, що викликало занепокоєння та активізацію політики Москви як стосовно козацької України, так і в контексті російсько-польських відносин [34, с. 193].

Потрібно зазначити, що саме на цей час припала спроба Москви “осадити” найбільші українські міста стрілецькими залогами на чолі з воєводами. Також на весну 1658 р. припав апогей протистояння уряду І. Виговського з антигетьманською опозицією, яку таємно підтримувала Москва. Однак, гетьман, мобілізувавши вірні полки та заручившись допомогою татар, наприкінці травня розгромив основні опозиційні сили під Полтавою. Перемога далася ціною значних втрат, однак стала вирішальною для посилення позицій гетьмана, що й дало йому можливість опанувати ситуацію у Війську Запорозькому та обмежити для Москви можливості тиску на українське керівництво [34, с. 193-194].

Однак, ситуація в Україні залишалася критичною. Завдяки гнучкій дипломатичній позиції Виговському, в умовах загрози відкритої інтервенції Москви на підтримку опозиції, вдалося переконати царя в своїй лояльності, що дало можливість розправитися зі своїми противниками. Але в Москві й надалі продовжували наполягати на необхідності введення воєвод в українські міста (на це під тиском обставин змушений був погодитися Виговський під час ради в Переяславі 1658 р.). Така ситуація не виключала можливості прямої агресії з боку Москви. Зокрема, царські урядовці, отримуючи інформацію про переговори в Межиріччі, вимагати від Чигириня пояснень. Щоб їх заспокоїти Виговський, через свого посланця Григорія

Лісницького, що прибув до Москви в квітні 1658 р., пояснював, що переговори з поляками ведуться лише з метою укладення перемир'я для вирішення внутрішніх проблем в Україні. А термінове відбуття Тетері в район Острога й Корця було викликане надходженням інформації про напади польських жовнірів на прикордонні українські міста [2, с. 207-208].

Важливо зазначити, що укладення угоди з Річчю Посполитою могло кардинально змінити ситуацію не лише в українсько-польських відносинах, а й впливало на українсько-російські та польсько-російські. У разі, якщо б Виговському вдалося добитися суттєвих поступок з боку Варшави стосовно суверенітету козацької України, він отримував би опору для діалогу з Москвою. Союз з Варшавою забезпечував і військові, і політичні основи недопущення російської експансії в Україні. Звичайно, повного задоволення вимог гетьмана з боку польського керівництва не варто було сподіватися, але, враховуючи зацікавленість поляків у вирішенні “української проблеми” як передумови до остаточного розв’язання конфлікту з Москвією та Швецією, можна було очікувати на доволі значні поступки, як стосовно територій, так і статусу козацької України в складі Речі Посполитої. Зауважимо, що І. Виговський дотримувався програми, висунутої у свій час Б. Хмельницьким, яка передбачала поширення влади Чигирини на всі етнічні українські землі [35, с. 106; 36, с. 225].

Окрім того, поширенню в Чигирині пропольських настроїв сприяв той факт, що велика частина українських урядовців з оточення І. Виговського, серед яких було багато представників української шляхти, у свій час здобула польську освіту та була вихована на польських політичних традиціях, а тому їй були близькі ідеї польської шляхетської демократії [33, с. 72].

Відтак, 30 травня 1658 р. гетьман повідомив Беньовського про згоду частини старшини на укладення угоди з Річчю Посполитою і про те, що переяславський полковник отримав для цього чіткі інструкції та широкі повноваження. Значною мірою це було зумовлене погіршенням відносин І. Виговського з царським урядом [92, с. 257-264]. Важливу роль відігравав і

кримський чинник. Річ у тім, що в умовах розгортання повстань проти І. Виговського на Запорозжжі, козаків полтавського і миргородського полків, він звернувся за допомогою до Кримського ханства, а щоб сподіватися від хана реальної допомоги, необхідно було йти на зближення з Варшавою (хан Мехмед-Гірей підтримував Я. Казимира) [89, с. 40]. Зрозуміло, для Речі Посполитої такий розвиток подій був вигідний.

20 червня 1658 р. П. Тетеря знову прибув у Межиріччя і до кінця місяця сторонами були вироблені основні пункти майбутнього договору, які відомі під назвою: “Пункти на супліку Війська Запорозького, уложені вельможним каштеляном волинським і делегатом гетьмана запорозького Павлом Тетерею і подані на увагу його Королівській Милості і всієї Речі Посполитої – без порушення прав комісії” або – “Пункти Тетері” [3, с. 313]. Статті документу торкалися ряду важливих аспектів подальших польсько-українських стосунків. Насамперед йшлося про гарантування прав та привілеїв козацтва. Зокрема, говорилося про те, що “з огляду на те, що гетьман та Військо Запорозьке, зрікаючись усіх протекторів, добровільно повертається до свого власного пана гарантується, що ніхто не буде чинити помсти ні козацтву, ні окремим особам...”. Скасовувалися всі кадуки (конфіскати), проголошені на козаків і на шляхту, що визнала протекторат Війська Запорозького. Їм поверталися їх титули та майно, скасовувалися всі рішення судів стосовно видачі підданих, звинувачених у сваволі [13, с. 270-271].

Також йшлося про зрівняння в правах католицької та православної церкви та відновлення всіх привілеїв останньої. Митрополиту київському і луцькому та львівському владикам надавалися місця в сенаті, а для представників названих єпископій – в люблінському трибуналі. Світські люди православного віросповідання зрівнювалися в правах з католиками. Церкви, забрані уніатами, поверталися до попередніх власників з усіма маєтностями [49, с. 129].

Польська сторона погодилася на фактичне визнання автономних прав Війська Запорозького, козацькій Україні підтверджувалися всі права та привілеї, зберігалися всі давні вольності та звичаї, залишалися всі прибутки. Підтверджувалася юрисдикція гетьмана на всій підпорядкованій йому території. Зазначалося, що всі уряди й сенаторства в Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах (на території де поширювався суверенітет Війська Запорозького) можуть роздаватися виключно православній шляхті.

Водночас, пункти містили гарантії повернення всім власникам майна, втраченого з 1648 р. Це неодмінно мало б призвести до конфліктів між шляхтою, що мала до революції маєтки на території козацької України та їх новими власниками [37, с. 85-87].

В історіографії зазначається, що “Пункти Тетері” носили швидше тактичний характер і розглядалися українською стороною лише як певна перехідна позиція, яка мала забезпечити можливість в період до підписання остаточної угоди корегувати статті в бік розширення повноважень козацької України. На підтвердження цього можна навести повідомлення, надіслане до польського короля вже дещо пізніше – наприкінці серпня 1658 р. Яном Лещинським: “...остання зі Львова вістка мені не сподобалася: що Виговський знову особливого становища вимагає, яку Литви, а інший пункт – вільне вербування в Польщі людей, чого й Литва не має, бо відтак вони прагнули б швидше стати незалежними союзниками, ніж бути з’єднаними з Річчю Посполитою тісним громадянством” [92, с. 271].

За висновком М. Грушевського, укладена 15 липня 1658 р. Межиріцька угода стала підґрунтям Гадяцького договору. Водночас, вчений доволі критично оцінював її зміст, звинувачуючи представника козацьких інтересів П. Тетерю у перебранні повноважень, зайвій поступливості, запобіганні перед Короною. Аналізуючи документ, учений стверджував, що пункти “... представляли собою домагання Виговського начисто кастріровані спільними зусиллями Беньовського і Тетері. Порівнюючи ці пункти з пізнішим

гадяцьким актом бачимо багато подібного, місцями – буквально тотожного, очевидно – Тетеря привіз той начерк умови, що потім ліг основою гадяцької унії, – але спільною рукою з Беншовським вони вичистили його з усяких “єретичних видумок” Немирича – не утримавшись навіть на рівні зборівських пактів, спустившись до білоцерківських” [47, с. 327].

Проте, така оцінка і дій посла, і самої сутності домовленості була дещо категоричною, оскільки, по-перше, сам Виговський закликав Тетерю до гнучкості в процесі переговорів і просив його не дати зіпсувати “дрібними не зграбностями так добре налагоджену і майже завершену справу” [47, с. 314]; по-друге, це була лише попередня домовленість, рамковий документ, який потребував подальшого доопрацювання сторонами переговорного процесу, що й продемонстрував текст вже власне Гадяцької угоди. На той час не можна було розраховувати на більш суттєві поступки від польської сторони. Звичайно, дана угода потрібна була Варшаві, але там добре розуміли і те, що, перебуваючи у критичному внутрішньо- та зовнішньополітичному становищі, козацька Україна ще більше зацікавлена була не лише у завершенні війни з Річчю Посполитою, а й в отриманні в особі останньої союзника проти Москви [34, с. 200].

В значній мірі на сутність українсько-польського порозуміння впливали також і переговори Варшави з Москвою. Королівські комісари були уповноважені повідомити царю про визнання положення Віленської угоди 1656 р. щодо обрання царя спадкоємцем польського престолу. Однією з основних умов цього визначалося безумовне повернення козацької України під владу польського короля і виведення звідти всіх московських військ. Важливим було саме трактування майбутнього статусу козацької України, що розглядалася “як провінція, що належала Короні польській та Великому князівству Литовському, так має залишатися як здавна залишалася” [34, с. 199]. Тобто, вкотре простежувалася неспроможність польської еліти (навіть за умови, що під впливом “партії миру” вона погодилася на переговори з Чигирином) йти на кардинальні поступки й визнати рівний статус

Польського королівства та козацької України. Забігаючи наперед зазначимо, що це в кінцевому результаті проявилось в контексті імплементації Гадяцького договору.

Події в козацькій Україні (триваюча внутрішньополітична криза, прагнення українського керівництва уникнути московської експансії) та успіхи в переговорах з гетьманським урядом, переконували Варшаву у недоцільності йти на суттєві поступки гетьманському уряду. Утверджувалося переконання, що саме Чигирин, гостро зацікавлений у досягненні угоди з польським урядом, змушений буде йти на будь-які умови [80, с. 47; 81, с. 34].

Загалом, Межиріцька угода за своєю концепцією й головними положеннями була подібна до попередніх польсько-українських угод, перш за все до Зборівської 1649 р., а концептуально – до “Березневих статей”, тобто договору 1654 р. з Москвою. Мається на увазі передусім головний акцент, зроблений на збереженні “козацьких вольностей”, амністії учасникам повстання, відновленні давніх привілеїв православ’я, наданні місць у сенаті київському митрополитові та православним єпископам. Ідеї “козацьких вольностей” і “віри православної” – двох основоположних пунктів, що стали гаслом усієї боротьби часів Б. Хмельницького, залишалися і в центрі Межиріцької угоди [78, с. 33].

Отже, українсько-польські домовленості весни – першої половини літа 1658 р. можна охарактеризувати як попередні за своєю сутністю, які створювали перспективу для подальших переговорів й остаточного варіанту домовленостей. Водночас вони суттєво впливали на подальший розвиток польсько-російських стосунків, як і ситуації в козацькій Україні. Фактично і у Варшаві, і у Москві козацька Україна продовжувала розглядатися в якості головного чинника в боротьбі за домінування в регіоні Центрально-Східної Європи.

2.3. Дискусії в середовищі владної верхівки Речі Посполитої в другій половині літа 1658 р. та їх вплив на укладення угоди

Упродовж літа 1658 р. в Речі Посполитій тривали жваві дискусії щодо пріоритетів зовнішньої політики й тактики її проведення як щодо Москви, так і Чигирини. Головними противниками дипломатичного розв'язання конфлікту з козацькою Україною залишалися коронний гетьман Станіслав Потоцький та маршалок Єжи Любомирський, який з недовірою ставився до І. Виговського, вважаючи головним завданням польського уряду досягнення миру зі Швецією, що, на його думку, дало б змогу сконцентрувати усі сили на Україні та, скориставшись з тамтешньої політичної кризи, змусити гетьмана до визнання влади короля: "... укріпити зброєю все те, що до цих пір зроблено в Україні переговорами" [12, с. 254-259; 13, с. 297-300]. Перемогу над козаками як єдиний метод повернення втрачених воєводств розглядав і Потоцький [97, с. 65-66].

Серед тих, хто підтримував ідею переговорів з українським урядом був гнєзненський архієпископ Анджей Лещинський, на думку якого, угоди з козаками та шведами мали стати вирішальною передумовою успішних переговорів з Москвою [34, с. 196].

Ще до початку засідань Варшавського конвокаційного сейму, який мав відбутися в липні 1658 р. і де мало вирішуватися питання стосовно переговорів з Москвою та Чигирином, між представниками різних угруповань в середовищі політичної еліти розгорілася справжня війна пропаганди. Прихильниками угоди з Москвою було поширений лист під назвою назвою: "Дискурс політичний перед сеймом великим варшавським, з ким ґрунтовний укласти мир: чи з Московитом, чи з Шведом", у якому зверталася увага на користі, які отримає Річ Посполита в разі завершення мирного процесу, започаткованого Віленською угодою 1656 р. Автори наголошували, що мир з Москвою не лише дасть змогу повернути Литву та Лівонію, але й призведе до заспокоєння козацької України.

Наголошувалося, що Річ Посполита не здатна протистояти силам царя, а можливий союз з татарами та козаками не гарантує повернення втрачених земель. Натомість в листі чітко зазначалося, що “унія наша з Москвою козаків нам поверне”. Фактично, мова йшла про те, що розв’язання конфлікту з Москвою на основі обрання царя спадкоємцем польської корони приведе до звільнення захоплених Московією земель ВКЛ та створить умови для повернення козацької України під владу Речі Посполитої, а втрачених маєтків – шляхті. Також у спеціальному зверненні закликали сеймового маршалка припинити переговори з козаками. У якості доказу ворожих намірів українського уряду, вони представляли інформацію, що посланець гетьмана Феодосій Томкевич був направлений до Варшави з метою шпигування [27, с. 316-317; 51, с. 183].

У свою чергу король займав неприховану антимосковську позицію. Зокрема, він виказував крайнє невдоволення діями царя, який “... ще без елекції, вже титулувався королем польським”. При цьому Ян Казимир позитивно оцінював саму ідею об’єднання (мова йшла лише про союз двох держав, з певних умов об’єднаний персоною єдиного правителя, який буде водночас і царем московським і королем польським та великим князем литовським, а не утворення єдиної держави) Речі Посполитої з Московією, що могло б створити перевагу для них над всіма супротивниками [31, с. 93].

Вже під час липневого сейму 1658 р. більшість депутатів все ж схилилася до необхідності пошуку компромісу з українським керівництвом та відновлення війни проти Москви, а відтак було сформовано комітет із senatorів і найбільш впливових послів, на який і було покладено завдання виробити інструкції і визначити повноваження для комісарів на переговорах з Військом Запорозьким. Комітет розглянув також чимало різних умов, надісланих гетьманським урядом І. Виговського, і лише після цього відправив свої постанови королівському послу С. К. Беньовському [35, с. 107].

Більше того, частина депутатів сейму схилилися до рішення, суть якого полягала у створенні цілком нового формату українсько-польських відносин, своєрідної унії, на взірць відносин між Короною та ВКЛ, що було явним прогресом у порівнянні з попередніми угодами, в основі яких лежав принцип підданства чи автономного статусу козацької України у складі Речі Посполитої. Зокрема, йшлося про визнання за “козацтвом права користуватися певними привілеями в республіці, такими, які були у литовців (призначати своїх урядовців, направляти представників на сейм і “творити своє окреме тіло в тілі республіки”). Тобто, постанови сейму відповідали очікуванням українського гетьмана, й могли створити основу для майбутніх переговорів й вироблення остаточного варіанту українсько-польських домовленостей [34, с. 197].

Одним з щирих прихильників тривалого замирення з українським козацтвом був познанський воєвода Ян Лещинський, про якого М. Грушевський писав: “освічений магнат, республіканин на римський взірць, апологет шляхетської вольниці, вважав вартими поважання козацькі почуття гідності і свободолобності, признавав справедливим трактувати козаків на рівні з шляхтою, задовольнити їх домагання автономії” [47, с. 317].

Під час сейму він оприлюднив своє бачення напрямів тогочасної зовнішньої політики Речі Посполитої в сенсі стосунків з Московською державою, Швецією та козацькою Україною. У своєму листі “Мир з ким? Чи з Шведом, чи з Козаками, чи з Москвою?”, обґрунтовував недоцільність зриву переговорів з українським урядом та довів важливість для Речі Посполитої цієї угоди, вважаючи її такою, що змусить до миру і Швецію, і Москву. На думку Лещинського, продовження переговорів з Чигирином було доцільним навіть на умовах, запропонованих Виговським [37, с. 76-82].

У “меморіалі” Лещинського було визначено найголовніші принципи, на яких мали вибудовуватися польсько-українські відносини. Так, наголошував, що у діалозі з українцями слід максимально демонструвати свою щирість. На його думку, причина провалу усіх попередніх спроб

переговорів крилася саме в зверхній позиції поляків, які розмовляли з козаками “... згорда, не вважаючи їх за людей”. Лещинський наголошував, що останні “варті великої пошани... Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свободу, а ми за своє безсиле панування”. Він був переконаний, що на заваді миру не може стояти навіть прагнення українців утвердитися як окремий народ і мати своїх керівників. Це може бути вирішене шляхом укладення унії на зразок польсько-литовської, “... аби один народ не мав прерогатив над іншим”. Зважаючи на московську загрозу, він пропонував вести переговори з українцями одночасно з переговорами з московськими послами. Причому, у розмові з останніми комісари мали чітко поставити умову, що жодного порозуміння не буде досягнуто без повернення козацької України під владу польського короля [37, с. 76-79].

Ідея одночасного замирення з Москвою, Швецією та козацькою Україною займала ключове місце в концепції Я. Лещинського і розглядалася як важливий момент в сенсі вирішення української проблеми. Але порозуміння слід було насамперед досягнути саме з керівництвом Війська Запорозького, лише після цього з Московією і Швецією. Тут він висловив цікаву ідею щодо тактики замирення з Москвою: “Потім, як погодимося з козаками – що для мене вже безсумнівне, одночасно треба трактувати з Москвою – аби вона не скандалізувалася, що з козаками згода, і на злість не ввійшла в союз з шведами: інформувати панів комісарів, аби могли витолкувати Москві, що ця згода не перебиває згоди з нею, бо не вернувши собі козаків, ми ніколи не прийшли б до згоди з нею. Дбати, що ми не вирікаємося по давньому трактувати з нею і про наслідство царя – тільки щоб не видумувала якихось нових непотрібних кондицій, а йшла ясно, – щоб майбутні королі забезпечили недоторканість нашої релігії, забезпечили свободу України і нашу для забезпечення свободи і усунення яких-небудь побоювань аби цар вивів залоги і з України, і з Литви” [47, с. 319-322].

Все це свідчило про те, що справа укладення українсько-польської угоди перебувала в тісному зв'язку з вирішенням долі переговорів з

Московією. Засідання комісії з цього питання відбувалися утаємничено. Наслідком її роботи стало вироблення офіційної інструкції королівським комісарам на переговори з московськими послами, яка в обхід нижньої палати сейму була відразу передана до сенату, який і затвердив її 15 липня 1658 р. Королівські комісари були уповноважені говорити про визнання Варшавою положення Віленської угоди 1656 р. щодо обрання царя спадкоємцем польського престолу. Однією з основних умов цього визначалося безумовне повернення України під владу польського короля і виведення звідти всіх московських військ. Важливим було саме трактування майбутнього статусу козацької України, що розглядалася “як провінція, що належала Короні Польській та Великому князівству Литовському, так має залишатися як здавна залишалася”. Тут слід вбачати неспроможність польської еліти Речі Посполитої піти на кардинальні поступки й визнати рівний статус Польського королівства та козацької України. Це в кінцевому результаті проявилось в контексті реалізації пунктів Гадяцького договору [34, с. 198-199].

В контексті ще перебігу засідань сейму потрібно звернути увагу на виступ у посольській палаті посла від Війська Запорозького генерального обозного Тимофія Носача. Зокрема, український старшина вимагав, аби Річ Посполита дотримувалася взятих на себе перед царем зобов'язань, визнала за ним право на польську корону, а права козацької України забезпечила особливим договором. Як зазначали очевидці з польського боку, Носач говорив із запалом, подеколи навіть грубо. Польські історики пояснюють таку поведінку генерального обозного на сеймі конспірацією, маскуванням справжніх намірів українського керівництва, адже в палаті під час його виступу були присутніми представники царя. Частина дослідників вважають, що виступ Носача міг стати також і віддзеркаленням тієї гострої політичної боротьби, що відбувалася в цей час у Війську Запорозькому щодо напрямів зовнішньополітичного курсу [20, с. 323-324].

Саме гостра політична боротьба в середовищі козацької еліти стала причиною того, що, коли вранці 9 вересня в табір до Виговського прибули уповноважені комісари польського короля, їм довелося чекати на аудієнцію аж до вечора 11 вересня. А перед тим гетьман мав зустріч з послом царя В. Кікіним. Трохи згодом, 28 вересня, по дорозі до Варшави комісари, переповідаючи перипетії переговорів, які передували укладенню угоди в Гадячі, пригадували, що по прибутті до Виговського стольника Кікіна 10 вересня і після проведеної ним агітації у Війську Запорозькому справа підписання польсько-української угоди (незважаючи на прихильність гетьмана і Ю. Немирича) “...була під значним сумнівом”. Більше того, ситуація розвивалася таким чином, що вже з боку українських козаків почали лунати погрози на адресу комісарів, яким збиралися голови відсікти, а з Москвою угоду скласти, і після цього “...двома шляхами з ордою на Польщу й Литву йти...”. Тобто, на шляху переговорного процесу виникало чимало труднощів і перешкод [82, с. 296].

Крім того, що саме в період ще сеймових засідань в козацьку Україну вступили царські війська під командуванням Г. Ромодановського і Варшава була змушена йти на поступки І. Виговському. Водночас, рейд белгородського воєводи територією Лівобережжя змусив і Виговського приступити до якнайшвидшого завершення переговорів з поляками. 4 серпня він відправив до Яна Казимира листа, в якому запевняв короля, що він “...як вірний підданий прагнутиме, щоб усю Русь під ноги ВКМості віддати, як і Військо Запорозьке до присяги привести...”. Крім того, гетьман повідомляв, що він “...готовий на коня сідати проти ворогів ВКМості, особливо Москви, проти якої виступить за першим же наказом королівським. Має за поміччю Бога до війни все готове: кулі, запали, порох, гармати, і, якщо до того дійде, хоче аби ВКМость листи свої приватні як до старшини, так і до поспільства розіслав, відпустивши все в непам’ять, ласку свою королівську і протекцію кожному з них обіцяв, і так військо швидко на сторону ВКМості перейде...” [4, с. 1019, с. 98].

Через деякий час, 28 серпня І. Виговський відправив королеві Людовиці Марії Гонзазі, а наступного дня королю Яну Казимиру листи, в яких запевняв, що вжив усіх заходів до того, щоб Україна “...до дідичества польського монарха перейшла”. У той же час гетьман розіслав універсали, якими наказував козакам готуватися до походу, оскільки “вороги його” закликали на допомогу Ромодановського та інших царських воєвод, що стояли на прикордонні з Україною [16, с. 389].

Загалом, упродовж другої половини літа 1658 р. І. Виговський продовжував переговори з Річчю Посполитою, намагаючись зміцнити політичний статус козацької України у порівнянні з досягнутими домовленостями у Межиріччі. Його тогочасне листування засвідчує твердість гетьмана у відстоюванні українських інтересів. 5 вересня 1658 р. Ян Лещинський у листі до Яна Казимира висловлював застереження стосовно позиції Виговського: “Признаюсь, що мені не дуже подобається остання відомість, що прийшла зі Львова – мовляв Виговський домагається окремої держави ..., і другий пункт – вільний наєм війська в Польщі – чого Литва не має: скорше хочуть бути незалежними ... , а не горожанами єдиної республіки ...” [47, с. 330].

Але в королівських інструкціях комісарам містились розпорядження “не дорожитись, іти на зустріч бажанням Виговського у всім, щоб якнайскорше мати договір і козацьке військо, з огляду, що переговори з Москвою і Швецією попали знову на мертві точки” [47, с. 331]. Водночас, Ян Казимир вирядивши своїх комісарів на перемовини з представниками царя, дав їм чітке завдання не форсувати хід переговорів, очікуючи результатів місії Беншовського в Україні.

Слід зазначити, що якщо в діалозі з Чигирином польське керівництво притримувалося стриманої риторики і навіть допускало можливість надання українським землям статусу, аналогічного тому, що мала в складі Речі Посполитої Литва, то на переговорах з Москвою окреслювалося цілком відмінне ставлення до української проблеми.

Попри все, 16 вересня 1658 р. в обозі під Гадячем у присутності польського посла С. К. Беншовського українським керівництвом було прийняте рішення про приєднання до Речі Посполитої на правах Князівства Руського. Як зазначається в історіографії, саме попередня межиріцька домовленість стала рамковим документом, який після подальшого доопрацювання (на цьому етапі з'являється положення про “Князівство Руське” та перетворення Речі Посполитої в державу трьох народів) склав основу Гадяцької угоди [66, с. 95].

Отримавши 8 жовтня повідомлення від І. Виговського про завершення переговорів і підписання в Гадячі угоди, король був обурений поспішністю комісарів, вважаючи, що після успішного завершення перемовин з козаками немає будь-якої потреби форсувати хід розмов з царем. Більше того, на думку Яна Казимира, поспішність, по-перше, може відштовхнути від Речі Посполитої козаків і татар, “...яких можемо з приятелів наших перетворити на ворогів...”, а по-друге, надані Москві гарантії перемир'я дозволять останній прискорити справу замирення зі Швецією. Попри це, король планував скористатися фактом укладення угоди як вагомим політичним досягненням. Так, як зазначав литовський канцлер Пац у листі від 8 жовтня: “Завтра його королівська мосць і все військо вчинить тріумф з приводу підписаного миру з козаками, аби шведи бачили, що вже хоч одного, але могутнього збули неприятеля” [40, с. 99-102].

Водночас, долаючи спротив опозиції та плекаючи безпідставні надії на можливість спільного з царем виступу проти Швеції, польське керівництво втрачало час, необхідний для зав'язування мирних переговорів зі Стокгольмом, робило марними сподівання уряду Виговського отримати дієву військову допомогу з боку Варшави. А це, у свою чергу, позбавляло Гадяцьку угоду зовнішньополітичної підтримки, що врешті-решт ставило під сумнів саму можливість успішної реалізації її положень [45, с. 53].

Отже, річпосполитський уряд, хоч і прагнув повернути козацьку Україну, але сподівався використати цей факт насамперед для посилення

власних позицій, не витрачаючи зусиль для допомоги Виговському. У Варшаві розраховували отримати від спілки з Військом Запорізьким якщо не військові, то хоч би політичні дивіденди, адже укладення угоди з Військом Запорізьким створювало значні перспективи для Речі Посполитої в сенсі її протистояння з Московією.

РОЗДІЛ 3. Зміст укладеного договору та його значення у контексті українського державотворення

3.1. Суспільно-політична й соціально-економічна сутність угоди

Як вже зазначалося, польсько-українські переговори завершилися підписанням 16 вересня 1658 р. Гадяцького договору. На основі всебічного його аналізу М. Грушевський прийшов до висновку, що Гадяцька унія в гетьманському варіанті “... була першим виразом того, що вже перед тим пробивалося в різних актах і заявах, але тільки тепер знайшло скільки-небудь конкретне своє об’явлення: українська державна ідея, окремішність української території і українського народу. Від елементарної оборони “руської віри”, рівноправності українського чи білоруського православного елемента з польсько-католицьким, яка наповнює собою перші десятиліття XVII ст., українська суспільність серед кривавих бур Хмельниччини доходить до свідомості потреби гарантій автономного українського життя, політичної самоуправи українського народу, як політичної цілості, української етнографічної території, як окремого тіла” [46, с. 92-93].

Зміст договору засвідчує, що він спрямовувався, насамперед, на реформування Речі Посполитої, бо передбачав утворення Руського князівства як суб’єкта федерації. Витоки такої державно-політичної реорганізації М. Грушевський убачає в Люблінській унії 1569 р. Тепер “до давнішого польсько-литовського дуалізму мав бути доданий ще третій автономний член, призабутий у 1569 р. Але в інших пунктах політична українська думка ішла далі сього готового взірця. ... і творила нові форми і гарантії національного життя. Сей, наприклад, український віце-король, виборний доживотний гетьман, з шансами перетворитися в династичного володаря, – се була зовсім нова комбінація автономного устрою Великого князівства Литовського з новою козацькою республікою. А в умові, що Велике князівство Руське має зіставитися нейтральним на випадок агресивної

війни Польщі з царством Московським ... прояв ідеї вічної нейтральності України між двома конкурентами – Польщею і Москвою, зародок ідеї про Україну, як самостійну, вічно нейтральну державу, під протекторатом Польщі й Московщини” [46, с. 93]. М. Грушевський, покладаючись на записки Голінського, учасника переговорів, наголошував, що такі домагання висувалися козацькими посланцями на початку вересня 1658 р., а не тільки в травні 1659 р.

Натомість Т. Таїрова-Яковлева вважає, що генеза ідеї “Князівства Руського” (так само, як і етимологія самого цього терміна) вельми цікава, причому вона не випурхнула раптом “нізвідки” 1658 р. Дослідниця впевнена, що “в підмурівках її лежали вже досить затерті часом спогади про часи київських князів”. Більше того, такі посилення на руські часи були спробою юридичного обґрунтування правомірності створення Гетьманської держави. Висловлено також думку, що освітній рівень І. Виговського та Ю. Немирича дозволяв їм розуміти, що перш ніж претендувати на роль законних очільників законно створеного (чи відродженого) державного утворення, вони мали подбати про певні юридичні прецеденти для переконливого обґрунтування правочинності Гетьманщини та їхнього лідерства в ній. Таке обґрунтування було необхідним для надання законної сили домовленостям з іноземними державами й для того, щоб відкрити цим самим дружнім державам шлях до міжнародного визнання Гетьманщини [78, с. 34-35].

Якщо говорити про переваги, що їх несла у собі угода 1658 р., то насамперед слід констатувати той факт, що вона зупиняла вкрай криваву та виснажливу війну, котра тривала уже понад десять років – із весни 1648 р. Угода “вічним забуттям” покривавала “все те, що з обох боків допустив Господь Бог – полишаючи його святому маєстатові як пожертву за спільні гріхи”. Загальна амністія поширювалася на людей “усіх станів від найвищого до найменшого, без жодного винятку – “як у Війську Запорозькому, так і до шляхтичів, урядників і приватних осіб, пам’ятаючи про всіх тих, котрі яким-небудь чином були й лишаяються при вельможних гетьманах попередніх і

теперішнім. Ані королівський маєстат, ані сенат, ані вся Річ Посполита, ані жодний із приватних людей не будуть підносити ніяких претензій проти них узагалі й кожного зокрема, від найвищих до найменших”. Окремо наголошувалося на неприпустимості навіть нагадувань про минуле кровопролиття та, відповідно, звинувачень кого б то не було у “зраді”. Саме слово “амністія” проголошувалося святим і коли хто-небудь насмілився б зірвати “те святоблिवе з’єднання публічно чи приватно, смів би комусь за посідання ворожі дії пострікати, такий, як осквернитель згоди, карі має підлягати” [41, с. 30].

Важливим було й те, що завершення війни мало відбутися не через примушення козацтва до відмови від усіх його здобутків у царині творення власної держави (що було, як засвідчив досвід козацьких повстань 1620–1630-х рр., було неефективним), а за умови більш-менш органічної інтеграції вже фактично існуючої козацької державності у значно ширший контекст оновленої Речі Посполитої. До того ж оновлення на підставі гадяцьких положень державного життя країни, окрім припинення війни з козацтвом і перетворення останнього зі супротивника королівської влади на численне та, що не менш важливо, недороге в утриманні військо, створювало важливі передумови як для завершення війни з Московією, так і в контексті “примушення до миру” Швеції, чиї успіхи у часи “Потопу” стали можливими значною мірою саме через ослаблення Польсько-Литовської держави на східному фланзі [45, с. 53].

В історіографії висловлюється думка, що для керівництва Речі Посполитої пріоритетом у гадяцькому процесі була все ж його мілітарна складова, а політичні аванси, закріплені в тексті від 16 вересня 1658 р., служили платою річпосполитської еліти за військовий союз із козацтвом [28, с. 118].

Для керівництва козацької України в умовах політичного тиску Москви та її загравань з опозиційно налаштованими до І. Виговського силами в Україні, звичайно ж, військові аспекти також означали дуже багато, зокрема

у контексті планів залучення Кримського ханства до військово-політичного союзу з Військом Запорозьким. Утім закріплені в угоді аванси політичного характеру для козацької України були не менш важливими. А якщо говорити про тих козацьких лідерів, які, власне, й ініціювали гадяцькі постанови, то ці політичні вигоди значною мірою загалом були самодостатніми. Зокрема, в угоді йшлося про те, що козацька Україна у форматі “Великого князівства Руського” (територіально його формували землі Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств) на правах автономії мала ввійти до складу оновленої Речі Посполитої як одна з трьох її федеральних частин – поряд із Кораною Польською та Великим князівством Литовським [6, с. 13 ; 8, с. 252].

Вища законодавча влада у Великому князівстві Руському (паралельно та частіше вживалася форма “Князівство Руське”) належала виборному становому парламенту – Національним зборам. Виконавчу ж владу очолював пожиттєво обраний усіма станами й затверджений королем гетьман, котрий одночасно виступав у ролі київського воєводи, першого сенатора князівства та чигиринського старости (щоправда, таке поєднання урядів і гідностей було закріплене лише персонально за І. Виговським, а не за носієм гетьманського звання загалом). Аналогічно як і у Великому князівстві Литовському запроваджувалися державні посади канцлера, маршалка, підскарбія (із сенаторськими титулами), інші уряди.

На території князівства мала діяти власна система станового судочинства, вищою апеляційною установою для якого виступав трибунал, сформований шляхом делегування “політичним народом” Князівства Руського своїх представників та призначенням королем – своїх. Окремі судові староства мали бути сформованими в Овручі й Житомирі. Князівство Руське отримувало право проводити власну внутрішню політику, карбувати монету “однієї якості та металу і з королівською особою”, організувати автономну фінансову систему [6, с. 14-15].

Збройні сили мали складатися з підпорядкованих гетьманові 60-тисячного козацького та 10-тисячного вільнонайманого регулярного війська.

Коронні або литовські війська могли вступати на територію Князівства Руського лише тимчасово, “якщо війна якась розпочнеться при границях руських”, за погодженням із гетьманом і з обов’язковим перепідпорядкуванням під його командування. Питання ведення зовнішньої політики, оголошення війни й підписання миру, а також виділення коштів на ведення воєнних дій проголошувалися винятковою прерогативою спільного для всієї польсько-литовсько-руської держави вального сейму. Сенаторські посади Речі Посполитої від Князівства Руського мали право посідати лише представники православної шляхти. Козацька старшина Війська Запорозького отримувала можливість нобілітації королем і вальним сеймом республіки за поданням гетьмана [16, с. 43-45].

Щодо власне політичного блоку гадяцьких домовленостей, варто наголосити, що поступки з боку керівництва Речі Посполитої Війську Запорозькому стали можливими не лише з огляду на мілітарні аспекти замирення з козацькою Україною. Для королівської партії значний інтерес представляла й політична складова процесу повернення козацької України до складу Речі Посполитої, зокрема допущення Війська Запорозького до політичного життя держави. За умов неспроможності королівської влади ефективно протистояти при вирішенні важливих державних справ шляхетській опозиції в оточенні Яна Казимира всерйоз розглядали перспективу врівноваження опозиційних настроїв шляхетських лідерів на сеймах участю в їх діяльності козацьких представників. Надії на отримання королем від цього вагомих політичних дивідендів породжували як відома роль гетьмана Б. Хмельницького у сходженні Яна Казимира на трон восени 1648 р., так і сподівання на те, що виявлена королем теперішня опіка буде належним чином оцінена в Чигирині. Наскільки серйозними були ці сподівання королівської партії на допомогу Війська Запорозького при вирішенні важливих державних справ переконливо засвідчили події сеймової боротьби 1661–1662 рр., коли оточення Яна Казимира змагалось за впровадження в політичне життя Речі Посполитої якісної новації –

закріплення за королем права ще за життя чинного монарха визначати кандидатуру спадкоємця трону, а, за великим рахунком, – перерозподілу владних повноважень між ним і сеймом [43, с. 285-309].

Виникає запитання – а як укладену угоду сприймала тогочасна правляча еліта Корони Польської? В цьому контексті досить промовистим був сенаторський виступ коронного підканцлера Богуслава Лещинського на відкритті сейму 1659 р. Так, він переконував присутніх, що умови запропонованої унії не повертають відірвані частини Речі Посполитої до колишньої єдності, а навпаки – розривають її, закріплюють існування держави в державі, оскільки, на його переконання, у результаті такої унії постане окреме державне утворення з власною вірою, урядниками, військом, скарбом, правом і судівництвом [93, с. 410].

Потрібно зазначати, що на відміну від політичних практик Речі Посполитої, політична культура козацтва не передбачала настільки відкритих публічних дебатів. Тож і про ставлення козацької еліти до унійного проекту можна лише здогадуватися, аналізуючи опосередковані свідчення. Певне уявлення про найбільш гострі моменти підписаної угоди можна скласти, узявши до уваги зміст пропозицій української сторони щодо умов перегляду та доповнення текстів Гадяцького договору, які було представлено напередодні ратифікаційного сейму. Як відомо, напередодні ратифікації угоди керівництво Війська Запорозького намагалося розширити територію Князівства Руського шляхом включення до його складу територій Волинського, Подільського, Руського воєводств. За православними шляхтичами пропонувалося не лише закріпити виняткове право посідання державних посад на землях Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств, а й передбачити почергову ротацію з представниками шляхетського загалу римо-католицького віросповідання у Волинському, Подільському, Руському воєводствах. Ішлося також про розширення прерогатив гетьманської влади у сфері поземельних відносин тощо [47, с. 369-371; 41, с. 34].

Як вимушену плату за політичні поступки Варшави козацька старшина мала всі підстави розглядати соціальний блок угоди, де найбільш болючим “компромісом” було включення пункту щодо реституції на теренах козацької України майнових прав колишніх власників. Проте, його не слід сприймати як таке, що було вигідне винятково лояльній до короля шляхті, адже в тексті документа, наприклад, було прописано, що касації підлягають й усі “кадуки”, тобто конфіскації, здійснені королівською владою як покарання за участь шляхти в козацькому повстанні чи за співпрацю зі шведським королем, і де б ті постанови про конфіскацію не знаходилися, вони вважалися скасованими та з судових книг виключеними. Вперше ця вимога зустрічалася в переданих польській стороні 25 червня 1658 р. П. Тетерею, як представником гетьмана на переговорах [37, с. 85].

Важливо зазначити, що козацька старшина й та частина православної і протестантської шляхти, яка в гетьманування І. Виговського потрапила на самий гребінь політичних процесів, жодним чином не прагнула до реставрації дореволюційних соціально-економічних порядків. Навпаки, намагалася використати наявні можливості, аби з максимальною користю для себе скористатися дієвими соціальними ліфтами та закріпитися на вершині соціальної драбини, причому не у вузькому ареалі поширення влади Руського князівства, а, бажано, у межах усієї Речі Посполитої [76, с. 96; 77, с. 83].

Як зазначають дослідники, саме в контексті побутування ось такого соціального тренду, вочевидь, і варто розглядати народження ідей, які вможливили появу гадяцького проєкту, та роль у цьому процесі Ю. Немирича. Адже, крім надзвичайно перспективного й універсального за своїм масштабом задуму щодо неконфліктного поєднання козацького та шляхетського начал як підґрунтя існування Князівства Руського, реалізація гадяцьких постанов обумовлювала й чітко артикульований особистий інтерес заможного аріанина з Київщини, котрому годі було сподіватися на швидку політичну кар’єру в межах традиційної Речі Посполитої, але який міг претендувати на блискучу кар’єру в новоствореній третій складовій

федерації. Так воно, власне, сталося, і на сейм 1659 р. Ю. Немирич поїхав уже у статусі великого канцлера руського [41, с. 36].

Важливо зазначити, що організація державного апарату, утримання війська, дипломатична діяльність потребували чималих коштів. Існувало кілька джерел прибутку військового скарбу, і передусім – земля, що перейшла в користування скарбу, сільськогосподарські промисли (млини, броварні, гути тощо) та плата за їхню оренду. Чимало коштів надходило від внутрішньої та зовнішньої, а також транзитної торгівлі (збори з торгів і ярмарків, кордонне мито тощо). Існували в державі й загальні податки, причому вони були меншими, ніж у Речі Посполитій, і це відкривало широкі перспективи її мешканцям. Особливості сплати й надходження податків визначалися гетьманськими універсалами. За одиницю оподаткування брався двір, тобто господарство [64, с. 136].

Згідно з Гадяцьким трактатом зібрані всередині української держави податки мали залишатися в управлінні влади Великого князівства Руського. Із грошових знаків найпоширенішими в обігу всередині Війська Запорозького були польські монети, згодом московські й турецькі гроші. Після прийняття Гадяцького трактату Велике князівство Руське отримало право відкрити власний монетний двір [16, с. 43]. Це стало безперечним кроком уперед у здобутті внутрішньої самостійності.

Утвердження Української держави відбувалося на тлі глибоких зрушень у господарському й суспільному житті. Змінилася соціальна структура суспільства. Змушені були поступитися на користь козацтва польські магнати й католицька шляхта, католицьке духівництво – ті верстви, що тримали у своїх руках владу ще до початку національно-визвольної боротьби. Позаяк вплив шляхетсько-магнатського стану вдалося зменшити, провідну роль у житті суспільства став відігравати козацький стан. Влада та основні багатства зосереджувалися в руках козацької старшини. Козацька старшина формувалася із представників різних суспільних верств. Розширення кола старшини відбувалося й через службу на відповідних

посадах. Про це в Гадяцькому трактаті зазначалося: “Зосібна також для подальшого прихилення до послуг його королівської милості, кого гетьман руських військ презентуватиме за гідних шляхетського клейноду, тих усіх без утруднень буде нобілітовано з наданням усіляких шляхетних вольностей так, однак, визначаючи, щоб з кожного полку могло бути сто нобілітованих” [16, с. 43].

Безперечним завоюванням стала особиста свобода абсолютної більшості селян і міщан, які, крім того, могли вільно вступати до козацького стану. Переважна більшість селян покозачилася, почала вести вільне козацьке господарство. Становище міщан поліпшувалося ще й завдяки тому, що в містах було ліквідовано засилля іноземців та усунуто національно-релігійні перешкоди для занять ремеслами, промислом, торгівлею. Гадяцький договір 1658 р. не скасовував подібний стан речей, що в межах Речі Посполитої було явищем розвитку суспільної свідомості в напрямку до передової в тогочасному світі соціально-економічної моделі суспільного устрою [64, с. 137].

Тобто, автори угоди наражалися не лише на критику з боку козацтва та покозачених верств населення, а і шляхти. Промовистою ілюстрацією негативного ставлення еліти Корони Польської до запропонованого в угоді 1658 р. варіанту розв’язання суперечностей у сфері соціальних відносин є виступ коронного підканцлера Б. Лещинського, котрий нарікав із приводу того, що внаслідок закріплення норми про допуск значної кількості козаків до шляхетства в Україні зовсім не залишиться селян, які тепер стануть або козаками, або шляхтичами. Тож, як риторично запитував високопосадовець, “до чого тоді давня шляхта повернутися має, коли козаки всі вольності, усі шинки, усі звільнення від чиншів мають мати”?! [55, с. 161].

Отже, згідно з договором, козацька Україна поверталася під владу Речі Посполитої, але не як підконтрольна провінція, а як окрема автономна структура, подібна до Великого князівства Литовського, про що, зокрема, свідчить суспільно-політична складова змісту договору.

3.2. Механізм врегулювання релігійних суперечностей

Надзвичайно важливими були пункти угоди, які стосувалися конфесійної проблематики, яка завжди відігравала істотну роль у формуванні ідентичності українського козацтва в XVII ст. Пов'язано це було з поступовим перебранням козаками ролі головних оборонців православ'я в Речі Посполитій. Від часу Берестейської унії 1596 р. становище православних в Короні Польській та у Великому князівстві Литовському розпочало виразно погіршуватися. Причому у тих єпархіях, владики яких висловилися за унію, духівництво і світські вірні перебували під постійним проунійним пресом. Інколи це набувало форми сильного психологічного і навіть фізичного тиску без врахування чинника вибору сумління (закриття православних церков, позбавлення бенефіцію непіддатливих духовних, а часом і їх ув'язнення). Становище православних ускладнював факт порівняно швидкого розвитку контрреформації, прибічники якої прагнули до перетворення католицизму на панівну конфесію в державі. Зрозуміло, у православно-уніатських суперечках римокатолики підтримували останніх [88, с. 87].

Розвиткові контрреформації в Речі Посполитій значно посприяв король Зигмунт III, діяльність якого послаблювала не тільки позиції протестантських конфесій, але й завдавала одночасно удару по православних через наполегливе зміцнювання уніатської церкви. Призначення цим королем на найвищі посади держави разом із швидкою полонізацією магнатерії і руської шляхти, призвела до того, що вже в другій декаді XVII ст., особливо по смерті в 1608 р. київського воєводи Василя-Костянтина Острозького, серед представників православної конфесії бракувало впливових осіб, здатних успішно нейтралізувати впливи прибічників унії. В цій ситуації українське козацтво перейняло роль головного протектора православної церкви, а невдовзі – від другої декади XVII ст. – фактично розпочало змагатися за інтереси православ'я в цілій Речі Посполитій. У такий спосіб козацька старшина браталася принаймні з частиною руської шляхти, яка стояла на

сторожі своєї “старожитньої” віри, а також з православним духівництвом.

Потрібно зазначити, що цей релігійний союз мав також і політичне значення, що стало особливо помітно від того моменту, коли козаки істотно спричинилися до відновлення у 1620 р. в Короні й у Великому князівстві Литовському православної ієрархії, висвяченої в Україні єрусалимським патріархом Феофаном без королівської згоди [49, с. 90].

Доброзичливе ставлення до православних з боку нового короля Владислава IV не змогло принципово виправити становище уніатів. Як елекційний володар, Владислав не мав змоги накинати в цій справі (і в багатьох інших) свою волю магнатерії та шляхті, котрі дедалі більше підпадали під вплив контрреформаційних течій. Відтак постулат оборони православ'я “перед утисками ляхів” міг постійно бути одним із головних чинників згуртування козацтва (особливого звучання і принципово важливого значення він набув за часів гетьманування Б. Хмельницького) [69, с. 172].

Відтак, релігійне питання мало вагоме значення і на етапі переговорів влітку 1658 р. ще до укладення Гадяцького договору. Серед релігійних вимог, виголошених козацькими послами в розмовах з Беншовським у червні 1658 р. в Гощі, були вимоги ліквідації унії, членства в Сенаті київського православного митрополита, а також львівського й луцького владик. Йшлося також про ординаторів єпархій, які тоді однозначно розглядалися як православні, і які не оспорювано з уніатами. Крім того, посланці домагалися рівнозначного трактування православних і католиків, особливо в питаннях вільного доступу до земських і міських урядів, а також сенаторських функцій. Вимагалось також повернути православним усі церкви та монастирі, забрані уніатами, що мало бути допильноване спеціальними комісарами. Посланці хотіли, щоб у розгляді духовних справ у Коронному та Литовському трибуналах брали участь представники трьох перелічених вище православних єпархій. Могилянська колегія мала бути єдиною вищою школою в Києві, а понад те, жадано заснування подібної православної

освітньої інституції в одному з міст Великого князівства Литовського [98, с. 95-96].

Як вже зазначалося, більшість цих вимог була прийнята королівськими послами, лише в питанні унії П. Тетеря під натиском Беншовського дещо відступив від рішучої вимоги безоглядної її ліквідації [37, с. 85-87].

Ще перед підписанням Гадяцького договору королівський посол Беншовський, звертаючись до козацької старшини з промовою, спробував охарактеризувати становище православних на українських землях після українсько-російської угоди 1654 р. Зокрема, волинський каштелян так оцінював наслідки цього порозуміння та роль Московії: “Завели вас попередники ваші в московську неволю, стверджуючи, що однієї віри з вами, й на тому помилилися, бо ви грецьку релігію тримаєте, а Москва – московську, а кажучи правду, як цар каже. Чотирьох патріархів отці святі устійнили, цар московський п’ятого зробив, а сам і над ним старший. Ви своїх духовних шануєте, а москаль митрополитів деградує, інших ставить, як з Никоном недавно вчинив, владик та ченців ув’язнює, як ігумена київського Хіпача, недавно замкнув, а коли баче скарби церковні, швидко на свій пожиток звертає” [49, с. 137]. Промова Беншовського призвела до того, що крига скресла й укладення угоди прискорилося. Вважається, що істотну роль в погодженні тексту угоди, зокрема і в пунктах, що стосуються релігійних питань, відіграв один з найближчих соратників І. Виговського – аріанин, а потім православний Юрій Немирич.

Як вже зазначалося, згідно з текстом угоди передбачалося створення автономного Великого князівства Руського, яке перетворювалося на одну з трьох складових Речі Посполитої. Православ’я та його прибічники мали відігравати в ньому особливу роль. Одночасно вирішено було повернути католицькій шляхті маєтки, конфісковані раніше й локалізовані в Україні та на сході Великого князівства Литовського. Це мало стати важливим аргументом, щоб отримати підтримку угоди з боку католиків [94, с. 162].

В договорі дуже розлого йшлося про релігійне питання: “Віра грецька

стародавня, як така, з якою стародавня Русь приступила до Корони Польської, щоб залишалася при своїх перевагах та вільнім уживанні, доки мова руського народу сягає в усіх містах, містечках, селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також на сеймах, у військових трибуналах, не тільки в церквах, але публічно в процесіях, в навіданні хворих зі святою євхаристією, у похованні мертвих і в усьому так, як вільно й публічно вживає свого набоженства римська віра. Тій же вірі грецькій надається воля відновлення церков, законів, монастирів нових і обновлення та поправи старих” [8, с. 253].

Як вважають дослідники, українська сторона виявила чи не найменшу спроможність до пошуку компромісу, вимагаючи серед іншого й ліквідації на теренах Князівства Руського церковної унії православних із католиками та повернення православної церкві захопленого раніше уніатами церковного майна. Зокрема відзначають, що ті положення, які ввійшли до Гадяцької угоди у варіанті від 16 вересня 1658 р., виходили далеко за межі домовленостей, досягнутих у ході попередніх перемовин П. Тетері та С. Беншовського. Зміни в текст документа було внесено буквально за декілька годин до його підписання і сталося це внаслідок тиску козацького загалу на І. Виговського в таборі під Гадячем [58, с. 39].

Зокрема, згідно з підписаними положеннями, “релігія грецька старожитна” нарівні з римо-католицькою отримувала гарантії збереження своїх прерогатив і вільного відправлення “аж куди мова руського народу сягає, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському; також на сеймах, у військах, трибуналах”, причому не лише у церквах, але й “у публічних процесах, візитуванні хворих, на священних зібраннях”. Православній церкві гарантувалося право вільно засновувати храми, чернецтва, монастирі, як і відновлювати та відбудовувати старі. Натомість не названа конкретно, але й так зрозуміла для козацьких лідерів “віра, що є супротивна вірі грецькій православної і яка множить незгоду між римським і старогрецьким народами”, втрачала легітимність. Тобто, малося на увазі

уніатство. Представники цієї віри не повинні засновувати церков, монастирів, різних фундацій. Фактично уніатська церква втрачала свої права.

На відміну від унійної церкви, римо-католицька отримувала право вільно розвиватися на теренах українських воєводств, хіба що її представники не могли мати юрисдикції над духовними і світськими православними вірянами. Так само – на відміну від унійного кліру – православний митрополит, а також луцький, львівський, перемишльський, холмський і мстиславський єпископи здобували право засідати у сенаті [16, с. 40-41].

Тобто згідно ухваленої в Гадячі угоди, православ'я урівнювалося в правах з Римською Церквою. Прибічникам православ'я можна було відправляти треби не тільки в церквах, але “також на сеймах..., трибуналах”, брати участь у публічних процесіях. Усі маєтності та святині, перше фундовані як православні, мали бути забрані в уніатів, чим займалася б спеціальна комісія, яка репрезентувала б обидві сторони, українську й польську. Вірні православні від цього моменту отримували можливість будувати нові церкви, монастирі, а також школи та друкарні.

Згідно договору, в Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах урядники римської, тобто католицької, релігії втрачали право мати юрисдикцію над місцевим населенням. Управління в цих воєводствах здійснювалося б представниками православної віри. У згаданих воєводствах діяльність римо-католиків значно обмежувалася. Це мали бути терени, де би панувало православ'я. При цьому в Київському воєводстві всі урядові становища й сенаторські посади повинні були віддаватися лише православним шляхтичам, а у Чернігівському й Брацлавському воєводствах сенаторами мали бути поперемінно православні й католики. Але всі вони повинні були походити з цих воєводств і мати тут власність [8, с. 254].

Також зазначалося, що в тих землях Польського королівства й Великого князівства Литовського, де поширюється православ'я, його вірні мають користуватися свободами. Приналежність до православ'я не повинна

була бути перепорою для зайняття відповідних владних становищ, зокрема місць у магістраті.

Досить непростою справою виявилось питання задоволення освітніх потреб православного населення Князівства Руського та загалом Речі Посполитої, оскільки відповідний пункт угоди містив у собі норму, що обмежувала права римо-католиків. Так, від імені короля дозволялось установити одну православну академію в Києві, а іншу – на теренах Великого князівства Литовського, “там, де побачить її принагідне місце”, а крім того “гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, вільно відкривати без утруднень і вільні науки відправляти, і книги друкувати усякі із релігійною контрверсійністю”, але при цьому (“аби між студентами та учнями не було жодної оказії до звади”) “всі інші школи, які були перед тим у Києві, його королівська милість накаже перенести в інше місце” [16, с. 41]. Зрозуміло, що під цими “іншими школами” малися на увазі римокатолицькі, а насамперед єзуїтські.

Договором передбачалося створення й інших культурних інституцій, які мали би православний характер: “Гімназії, тобто учительні доми, колегії, школи та друкарні, скільки їх потрібно буде, вільно стане встановлювати без перепон та вільно науки відправляти і книги друкувати всілякі і з суперечками про віру, тільки без наруги і без урази королівському маєстатові” [6, с. 25].

Під час переговорів виникали суперечності з питання ліквідації унії, що теж зазначено в підписаному документі: “А унія, яка доти Речі Посполитій шкодила, зноситься як в Короні, так і у Великому князівстві Литовському, щоб, хто хоче до римської, а хто хоче – до грецької не уніатської віри вертався. Тій же вірі, яка є противною православній грецькій вірі, і яка множить велике непорозуміння між римським і старогрецьким народом, церков, монастирів, фундушів створювати і примножувати, жоден з духовного і світського сенаторського та шляхетського станів, як і його королівської мосці й власних дідичних, жодним способом і силою цією

комісії не повинен, і не може вічними часами”. Одночасно було дозволено існування латинських церков в українських воєводствах. Інший контрверсійний запис передбачав включення вже практично всіх православних владик до складу сенату. Йшлося про київського митрополита, а також луцького, львівського, перемиського, холмського, мстиславського (білоруського) єпископів. Показово, що в цьому списку не було згадано лише чернігівського владика, яким тоді був прибічник співпраці з Московією Лазар Баранович. Слід додати, що київський митрополит мав сідати в сенаті за львівським латинським архієпископом, а решта православних владик – “за біскупами (римо-католицькими) своїх повітів” [16, с. 33-39; 37, с. 112-119; 98, с. 154-155].

Потрібно зазначити, що порівняно з першим варіантом Гадяцького договору, питання про унію подавалося в компромісному вигляді, адже українська сторона взагалі вимагала ліквідації унії. Принаймні такі вимоги зустрічаються в документах гетьмана Б. Хмельницького. Подібна вимога ставилася спочатку, коли укладалася Гадяцька угода. Але за більш, ніж півстоліття існування, уніатська Церква, підтримувана владою Речі Посполитої, як така відбулася. Вона мала чимало прихильників, у т. ч. серед руської шляхти, а відтак ліквідувати її за один раз було нереально. Зрештою, ця конфесійна структура користувалася підтримкою в урядових колах. Виходячи з зазначених причин в цьому питанні так чи інакше доводилося йти на компроміс [30, с. 138].

Попри все, відповідно до укладеного у вересні змісту договору в контексті релігійних питань козаки отримали навіть більше, ніж хотіли від імені І. Виговського та Ю. Немирича їхні посліди ще під час переговорів. Зумовлено це було значним тиском з боку поспільства, під яким перебували козацькі провідники та королівські переговорники в останні години перед підписанням договору. Гадяцька угода нав'язувала до колишнього Зборівського миру, особливо в питанні статусу православ'я в Речі Посполитій, однак її норми йшли далі і передусім були набагато

конкретнішими, що давало більшу надію на їхнє втілення. При цьому угоду обидві сторони уклали все-таки меншою мірою під тиском поточних подій, а більше з думкою про майбутнє [49, с. 139].

На думку дослідників, поява таких добре опрацьованих вимог щодо православ'я у Гадяцькому договорі не була випадковою, що пояснюють рядом чинників: по-перше, один із головних авторів цього договору Іван Виговський був близьким до православних церковних середовищ, адже його батько служив у митрополита Петра Могили, а сам гетьман, імовірно, отримав освіту в Київській братській школі. В комплексі все це обумовлювало його інтерес до релігійних питань; по-друге, І. Виговський та його оточення, які були зорієнтовані на творення державних інституцій, розуміли важливість релігійного чинника, адже Церква була одним із головних елементів структури тогочасних держав; по-третє, гетьман з допомогою Православної Церкви прагнув зміцнити своє політичне становище [22, с. 143].

Отже, у Гадяцькому договорі питання прав православної віри й церкви не лише ставилося на чільне місце, а й детально прописувалося. Передбачені були привілеї не тільки для православних ієрархів, кліриків, а й для православної шляхти й міщан. Робилося це, певно, не лише для того, щоб догодити православному духовенству й заручитися його підтримкою, а в більш широкому плані. Адже православна віра і церква для авторів договору була однією із засадничих цінностей руського (українського) народу. І хоча про це прямо в тексті договору не зазначалося, все ж можна зрозуміти, що його творці фактично пов'язували руську, власне українську, етнічну приналежність до православної приналежності, в чому власне простежується відстоювання національних інтересів Князівства Руського.

Автори договору, висуваючи зазначені вище вимоги щодо православної церкви, формували "русський простір", що міг би утвердитись як національний. Не випадково передбачалося створення освітньої мережі шкіл з двома академіями, а також друкарень.

РОЗДІЛ 4. Спроби перегляду Гадяцького договору та їх наслідки

4.1. Сутність пропозицій обох сторін щодо внесення змін у зміст угоди та їх результати

Укладений в Гадячі договір викликав неоднозначне сприйняття і оцінки в середовищі політичної еліти Речі Посполитої. Безпосередньо про його зміст король Ян Казимир та найближче до нього політичне оточення дізналися 28 жовтня під час прийняття українського посольства. Серед присутніх на засіданні урядовців найбільше невдоволення викликали вимоги ліквідації унії, надто великого обсягу реєстру (60 тисяч осіб) та можливість зайняття посад на теренах Великого князівства Руського лише православними. Навіть прихильний до угоди з козацтвом познанський воєвода Я. Лещинський не схвалював аж настільки значних поступок [13, с. 347; 14, с. 268].

Зроблені в Гадяцькому договорі козацькій Україні поступки, зокрема у сфері міжконфесійних відносин, зрозуміло, викликали відчайдушний спротив прибічників контрреформації в Речі Посполитій, боротьбу яких за скасування найбільш одіозних, на їхню думку, положень (насамперед норми щодо ліквідації церковної унії) очолив папський нунцій у Варшаві П. Відоні, який вважав, що король “за надто велику ціну купляє той мир”. Він з жахом інформував римську курію про значні поступки королівських послів в релігійних справах. І хоч “значна частина римо-католиків, у тому числі й деякі біскупи, були готові пожертвувати унією на користь полагодження на тривалу перспективу стосунків із козаками, що однозначно мусило вплинути на стабілізацію та зміцнення в Україні латинської церкви” [49, с. 140], а гетьман І. Виговський в умовах потужної опозиції гадяцьким ідеям серед козацького загалу не мав найменшого простору для відступу у цьому питанні, внесене до угоди положення щодо ліквідації унійної церкви об’єктивно таїло у собі величезну загрозу для успішної ратифікації угоди на

сеймі [41, с. 38].

Саме під впливом радикальної позиції нунція король вирішив вислати до І. Виговського нове посольство, яке мало добитися від гетьманського уряду відмови від вимоги ліквідації унії. Одночасно король застеріг П. Відоні, що його дії можуть принести католикам більше шкоди, ніж користі. Проте, це завдання, яке знову мав виконувати королівський посол Беншовський, не вдалося реалізувати у зв'язку з погіршенням становища І. Виговського через московські інтриги. Зважаючи на дедалі потужнішу опозицію серед козацтва, гетьман не міг собі дозволити жодних поступок полякам [98, с. 158-159].

В ситуації, що склалася, нунцій і король повернулися до концепції скликання спільного собору православних та уніатів, під час якого були б розглянуті взаємні претензії. Від початку 1620-х рр. ідея такого синоду час від часу виникала в Речі Посполитій. Проте, потрібно зауважити, що через взаємну ворожнечу більшості православних та уніатів такі засідання були приречені на невдачу. Взагалі по обидва боки не бракувало осіб схильних до діалогу, але перебували вони у явній меншості. Серед православних до цієї групи слід зарахувати Павла Тетерю, Юрія Немирича й Івана Виговського. Насправді ж згода нунція на скликання спільного синоду (на що Рим ніколи раніше не йшов) пояснювалася банальним бажанням виграти час. Водночас, значна частина римокатоликів, в тому числі й частина біскупів, була готова пожертвувати унією на користь укладення тривалого порозуміння з Військом Запорозьким, що також мало посприяти зміцненню в Україні латинської церкви [98, с. 161-164].

Зважаючи на сумніви, які породжував серед частини католиків Гадяцький договір, в останні місяці 1658 р. виникла ідея нової релігійної унії між тогочасними уніатами та православними Речі Посполитої. Творцями такої ідеї були Беншовський, Тетеря, а також наближений до Виговського православний чернігівський архімандрит Ян Джозеф Мещерський. На зламі 1658–1659 рр. проєкт в загальних рисах було представлено королю. Згідно з

планами, уніати мали насамперед визнати зверхність київського православного митрополита. Натомість православні ієрархи вислали б до папи своїх посланців для опрацювання засад релігійного порозуміння між київським митрополитом і латинською церквою. Православні владики з Русі у свою чергу також мусили поклопотатися про визнання такої згоди старожитніми патріархами. Коли б здобути його не вдалося мали змагатися до створення нового патріархату, юрисдикція якого охоплювала б землі Речі Посполитої. Такий патріархат якоюсь мірою був би залежним від Риму. У такий спосіб реанімувалася ідея, яка в розширеній формі з'явилася ще в часи панування Владислава IV. Очевидно цей план був спрямований на порятунок уніатської церкви й водночас на ліквідацію релігійної напруги в Речі Посполитій, а особливо на українських землях. Папство, однак, традиційно з неохотою підходило до ініціатив, народжуваних поза римською курією. А без підтримки нунція важко було очікувати, що цей унійний проєкт матиме шанси на реалізацію. Відтак він фактично повис у повітрі [49, с. 140-141].

Інший проєкт унії представив тоді ж уніатський холмський біскуп Якуб Суша. Однак цей план не можна визнати компромісним, хоча б тільки тому, що його було нереально втілити. Я. Суша окреслив у ньому причини розірвання єдності. Описуючи трагічний стан Православної Церкви перед унією, стверджував, що “унія приносить русинам винятково користь”. Важко було очікувати, що уніатський владики переконає цим православну сторону, навіть коли б йому навіть вдалося вплинути на гетьмана І. Виговського, до якого він вислав розлогий лист у цій справі [98, с. 166-168].

17 березня 1659 р. розпочалися засідання сейму, на якому мало розглядатися питання затвердження Гадяцького договору. Аналіз виступів його учасників дає підстави стверджувати, що затвердження Гадяцького договору виявилось вкрай непростою справою, адже проти виступила значна частина урядовців [62, с. 259]. І знову найбільше невдоволення викликали умови про ліквідацію унії та зайняття представниками козацької України місць у сенаті. Показовим в цьому відношенні був виступ 27 березня

коронного підканцлера Б. Лещинського, за словами якого, затвердження угоди замість повернення втрачених провінцій Речі Посполитої, навпаки спричинить витворення на частині її території окремої держави [90, с. 107].

Особливе обурення і категоричне несприйняття у представників владної верхівки Речі Посполитої викликали спроби українського уряду змінити умови договору в контексті зміцнення самостійності Руського князівства та повноважень гетьмана. Зокрема, у розробленій для офіційного посольства до Варшави спеціальній інструкції вже було передбачено змінену назву передбаченого договором Руського князівства, до якого додавався термін Велике. Нова назва чітко засвідчувала бачення українською правлячою верхівкою статусу князівства за зразком ВКЛ. Йшлося також і про розширення території Великого князівства Руського за рахунок включення до його складу Волинського, Руського і Подільського воєводств [61, с. 341-344; 90, с. 107]. Наголошувалося, що саме в гетьмана мала бути повнота всієї влади “над усім лицарством, шляхтою, що є на Україні”, а також “правом (оголошення) війни” [13, с. 348]. Зміст інструкції чітко засвідчував намагання Чигириня домогтися розширення самостійності Великого князівства Руського у складі федеративної Речі Посполитої. Причому це планувалося здійснити таким чином, що за своїм статусом воно володіло б куди більшим внутрішньополітичним суверенітетом, аніж навіть Литва. Серед цілого ряду інших пропозицій, саме ці пункти були найбільшими подразниками для політичної свідомості політичної еліти Речі Посполитої [90, с. 107].

Значна частина вимог гетьманського уряду стосувалася релігійних справ. Взагалі, висування нових пунктів було наслідком погіршення становища І. Виговського. Так на практиці обидві сторони прагнули ревізії Гадяцької угоди. Проблема полягала, однак, у тому, що рухалися вони в протилежному напрямку. Прикметно, що на першому місці в “Сумаріуші пунктів та покірних прохань”, представлених козацькими послами на сеймі 1659 р., перший пункт торкався “релігії грецької”: “Просить його мосць пан гетьман з усім Військом, аби згідно з Комісією Гадяцькою унія де факто була

знесена, грецька релігія заспокоєна й увесь народ руський замирений залишився, згідно з рішенням комісії...” [49, с. 142].

У деталях козаки домагалися не тільки формального застереження, що кожний, хто буде “уніатів ховати”, підлягатиме карі інфаміїта конфіскації маєтків і що “на прохання інстигатора Великого князівства Руського в будь-якому сеймовому суді і повторно на трибуналі після об’єднання; невідкладне виконання вироку має належати його мосці панові гетьману Війська Запорізького”. З цього чітко видно, що у справі унії не могло бути тоді жодного компромісу. Навпаки, українські послы передбачили для ліквідації унії в Речі Посполитій конкретну процедуру: вимагали негайно відібрати в уніатів й передати православним колишні їхні “єпископії з катедрами й маєтками”, архімандрії, ігуменства та всі церкви “по містах і селах його королівської мосці та шляхетських”. Стосувалося це й інших маєтків, записаних колись Костянтином Острозьким на Острозьку академію. Єзуїти мали повністю забратися з українських воєводств. Поверненням сакральних об’єктів та церковних маєтків мали зайнятися комісари, чия діяльність контролював би інстигатор Князівства Руського. Той таки інстигатор та його заступник (віце-інстигатор) отримували право позиватися в сеймовому суді та трибуналі на тих осіб, котрі чинили б православним будь-які кривди чи пробували заволодіти їхніми маєтками як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському [73, с. 314-315].

Становище Православної Церкви мало бути підтверджене відповідними привілеями. Послы І. Виговського вимагали також одночасного ухвалення сеймової конституції про те, що латинське духовництво не має жодної влади над православним (це мало стосуватися також судових прав). Актуальною далі залишалася проблема прийняття до сенату перелічених у Гадяцькій угоді православних владик, а додатково в недалекому майбутньому й володимирського єпископа, вже не уніата. Задоволення усіх цих побажань мало відкрити дорогу до спорядження гетьманом послів до папи й цісаря й призвести до скликання спільного православно-уніатського

синоду [49, с. 142-143].

Обговорення вимог гетьманського уряду серед річпосполитських урядовців засвідчили, що поступливість з боку більшості senatorів і шляхти є досить значною, адже існували побоювання поновлення політичного та мілітарного союзу козацької України з Московією. Можливо, деяких не до кінця згідних зумів переконати своєю промовою Ю. Немирич – головний творець концепції триєдиної Речі Посполитої, який намагався поширити в посольській ізбі візію згоди між Короною та Україною. Поволі визрівало усвідомлення необхідності ревізії попередньої політики щодо козацтва [85, с. 59].

Найбільшим прибічником угоди був її співавтор С. Беншовський. Доповідаючи в сенаті про стан козацьких справ від підписання Гадяцької угоди до сейму, він запропонував прийняти всі умови, стверджуючи, що “угода не є вічною. Козаків така сила і такі потужні, що слід радіти, якщо вони на яких-небудь умовах поєднуються з Річчю Посполитою. Дразнити їх зараз, як ми раніше робили, було б найбільшим безглуздям. Самі бачите, в якому стані перебуває Річ Посполита: з одного боку – швед, з іншого – Москва. У таких умовах змагатися з козаками означало б позбутися допомоги, коли її нам з доброї волі пропонують. Треба їх спершу приголубити, а потім, коли з’єднаються з нами, урядники Речі Посполитої зможуть повернути давній лад. Що означає скасування унії? Чи думаєте, що козаки великі теологи чи апостоли? Треба нам зараз про око пристати на скасування унії, щоб цим заманити. Проголосимо свободу віросповідання, віддамо благочестивій церкві й маєтки, захоплені уніатами. Це їх заспокоїть, а потім видамо закон, що кожен може вірити, як йому подобається – й унія буде цілою. Самоуправління Русі як окремого князівства також довго не протримається. Козаки, які нині про це думають, вимруть, а їхні спадкоємці вже не так гаряче будуть це обстоювати, й поволі все вернеться до колишнього стану” [55, с. 166-167]. Ця промова, хоча й не повинна була подобатися коронним елітам, однак змальовувала реальне становище

держави. У тій ситуації, в якій перебувала Річ Посполита, не могло бути й мови про розірвання угоди. Сенат давав собі в цьому раду, але попри все вирішив спробувати змінити деякі пункти угоди.

Взагалі поступливість у релігійних питаннях значної частини senatorів та шляхти була значно більшою, ніж будь-коли раніше. Згодилися навіть прийняти православних владик до числа senatorів, хоча схоже рішення ще Зборівської угоди виявилось неможливо реалізувати. Головним спірним пунктом залишалася, однак, справа унії. Якби не дійшло до її ліквідації, слід було модифікувати кілька інших вимог, поданих через козацьких послів. Після початкової непоступливості посланців І. Виговського з'явилася ідея ліквідації Уніатської Церкви шляхом прилучення уніатів до Римо-Католицької Церкви. Пропозицію підтримали деякі латинські біскупи, однак її рішуче відкинули нунцій та уніатські владика [98, с. 175-176].

9 квітня 1659 р. була зібрана рада сенату, на якій і розглядалися пропозиції української сторони. Очевидно, вони все ж викликали категоричне несприйняття більшості її учасників, у зв'язку з чим senatorи спільно з королем прийняли рішення знову відправити до Чигирин посланця, який повинен був запропонувати нову редакцію угоди. Натомість 20 квітня до Варшави прибули вже уповноважені українські посланці Ю. Немирич та К. Виговський, які чітко дали зрозуміти, що успішне завершення переговорів можливе лише за умов надання Варшавою гарантій збереження усіх вольностей та виконання адресованих королю і senatorам вимог [13, с. 348; 90, с. 107].

Значний вплив на позицію річпосполитських урядовців мала інформація про погіршення становища козацької України, спричинене наступальними діями російських військ. З однієї сторони, це породжувало сподівання на те, що І. Виговський, потребуючи військової допомоги від Речі Посполитої, займе поступливішу позицію щодо вимог Варшави. Проте, водночас, польські урядовці усвідомлювали, що надмірний тиск на українських послів може зірвати справу затвердження порозуміння та

підштовхнути козацьку Україну в сторону Московії або Османської імперії. Виходячи з розуміння різних небезпек і небажаних сценаріїв серед королівського оточення з'явилися пропозиції переведення уніатів на католицизм. В такий спосіб у Варшаві хотіли продемонструвати виконання одного з найбільш дискусійного пункту договору, оскільки в такому випадку на теренах Руського князівства існували б лише дві релігії – православ'я і католицизм. Але такий задум був категорично відхилений папським нунцієм [98, с. 176].

15 травня до Варшави повернувся королівський посол К. Перетяткович, який привіз відповідь І. Виговського на королівські і сенаторські пропозиції щодо внесення змін до змісту договору. Потрібно зазначити, що московська загроза для козацької України посприяла Речі Посполитій, адже змусила гетьмана піти на поступки. Так, згідно зі зміненим варіантом договору, погодженим з гетьманом, передбачалося створення спеціальної комісії з представників Корони Польської, Великого князівства Литовського та козацької України, яка мала залагодити релігійну справу в частині повернення православній Церкві майна, конфіскованого уніатами й єзуїтами, римо-католицьке духовенство не повинно було мати жодної юрисдикції над православним духовенством і лише православна шляхта могла зай мати посади канцлерів Великого князівства Руського. Питання про ліквідацію унії замовчувалося. Тобто, І. Виговський задля досягнення остаточного порозуміння з Річчю Посполитою та отримання від неї військової допомоги проти Московії змушений був відмовитися від частини раніше озвучених вимог [90, с. 108].

22 травня 1659 р. на сеймі відбулося затвердження Гадяцького договору. Як уже з'ясовано в історіографії, ратифікований варіант договору значно відрізнявся від угоди, укладеної у вересні 1658 р. [6, с. 15-16, 18-20; 58, с. 45; 66, с. 106; 78, с. 40; 86, с. 40]. Насамперед зазнали змін “релігійні пункти”. Про уніатську церкву в сеймовій конституції “Комісія Гадяцька” говорилося дуже загадково, не уживаючи взагалі терміну “унія”, що,

очевидно, мало послабити стиль цього акта: “Цій вірі, яка проти віри православної грецької, і яка множить суперечки між римським і старогрецьким народом, жодний з духовного та світського станів церкви, монастирі, фундуші фундувати, розвивати й примножувати будь-яким способом не може в маєтностях як духовних, так і його королівської милості і власних діличних і відповідно до цієї комісії не буде повинен на вічні часи”. Так на практиці було заборонено на майбутнє будь-які уніатські фундації. Перевагу прибічників православ’я над уніатами мав забезпечити також запис про прийняття православних владик до складу сенату. Слід також додати, що порівняно з первісною версією угоди було змінено запис, дотичний справи сенаторських гідностей в українських воєводствах. Згідно з договором 1658 р. усі сенаторські функції у Великому князівстві Руському мали відійти православним. Конституція 1659 р. обмежила територію тільки до Київського воєводства, натомість у решті – Брацлавському й Чернігівському – сенаторські уряди мали роздаватися на альтернативних засадах (поперемінно православний і католик) з визнанням прав наявних сенаторів (ними були винятково католики) [49, с. 145].

Ключовий момент перебування українського посольства на сеймі відобразив документ, укладений, правдоподібно, у королівській канцелярії, що вмщував варіант угоди, на який давала згоду Варшава. Після перелічення 20 пунктів угоди канцелярист записав: “Ці тоді пункти дня 22 травня 1659 на сеймі вальному варшавському, коли король його милість засів з сеймом на великій зустрічі і королева її милість була на ганку з усім жіночим двором, затверджені присягою. Також прийшов київський митрополит (Діонісій Балабан) зі своїми владиками і ченцями, потім посла козацькі Виговський, Носач, Тетеря, полковники, сотники, осавули й інших багато (Немирич навмисно не був, посилаючись на хворобу, що йому козаки закидали як обман). Там король його милість, піднявшись з крісла, на маєстаті присягу вчинив, якої форму його мосць ксьондз арцибіскуп видавав на євангелії. Потім його мосць ксьондз арцибіскуп від імені всього сенату як примас

королівства; тому його мосць ксьондз канцлер (Миколай Пражмовський, коронний канцлер) форму присяги видав від імені всього духовенства. Потім його мосць пан Станіслав Потоцький, краківський воєвода, великий коронний гетьман, іменем всього рицарства і Великого князівства Литовського. Насамкінець, пан посольський маршалок Ян Гнінський іменем посольського кола, ці пункти козакам затверджуючи успішно.

По цьому козаки хотіли присягати на нашому євангелії, але пан литовський гетьман (Павло Ян Сапега) застеріг ксьондза канцлера, щоб на свій руський хрест присягали. Яким (козакам) Груша, писар Війська Запорізького, форму присяги видавав, і не хотіли на колінах присягати, аж його милість король заволав, що як піддані чинити присягу мають, і так всі присягали. Після цього князь Чарторийський відправив службу, яку король його милість слухав..." [37, с. 129-130; 56, с. 109-110].

30 травня 1659 р. Ян Казимир видав універсал, яким підтвердив православним їхні привілеї. Одночасно забороняв чинити будь-які кривди "грецькому духівництву". Разом із затвердженням Гадяцької угоди сейм призначив комісію, яка мала здійснити повернення Православній Церкві сакральних об'єктів. У ній явно переважали католики (до неї було вибрано також латинських духовних), хоча входили й православні послы. Такий склад комісії вказував на складнощі, до яких неминуче мусило дійти після початку процесу повернення. Зрештою, у зв'язку зі швидким крахом Гадяцької угоди комісари припинили свою діяльність [49, с. 145-146].

Під впливом нунція Відоні більшість латинських біскупів вислала протестацію проти пунктів тексту "Гадяцької комісії", які торкалися релігійних проблем. Окрему протестацію написав познанський біскуп Войцех Толібовський. Протестацію уклав і сам нунцій. Фактично, ці жести значили небагато й майже не вплинули на подальший розвиток подій, тим більше, що свою протестацію біскупи вписали тільки до актів варшавської капітули, а не до канцелярських книг. Латинські ієрархи не хотіли виразніше шкодити щойно досягнутому порозумінню, але водночас вони прагнули

показати свою вірність папі [49, с. 146].

Гетьман і його оточення з розпачем і обуренням сприйняли кінцевий варіант угоди. За переконанням М. Грушевського “Виговський мусив належати до тих, що з боєм давали виривати з державного плану української політики живі шматки і перевертати його на те лахміття, яким стала в останніх редакціях Гадяцька угода” [47, с. 371].

Також потрібно зазначити, що після того, як з тексту Гадяцького трактату зникли вкрай важливі (як для всього козацького стану, так і для його еліти) пункти, зокрема про ліквідацію унії, можливість дипломатичних зносин тощо, ставлення до нього у більшості козацьких лідерів змінилося на негативне. Цей негатив посилювався мало продуманою політикою відзначення чільних представників козацтва наданням шляхетства і маєтків. Козацьке посольство робило заходи щодо лобювання деяких пунктів первісної угоди (чисельність реєстру, унія), але не виключено, що енергія багатьох його учасників виявилася витраченою на виборювання особистих вигід. Зрештою, останнє лише посилювало суперечності серед козацької еліти і наблизило кінець гетьманства І. Виговського [56, с. 124-125].

Отже, правляча верхівка Речі Посполитої доклала усіх можливих зусиль, щоб не дозволити уряду І. Виговського відстояти пункти, які стосувалися надання Великому князівству Руському прав і статусу, які були у Великого князівства Литовського. За словами В. Брехуненка, після ратифікації “українській стороні дісталася лише куца станова козацька автономія в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств з деякими елементами автономії територіальної, але без жодного натяку на статус третього державотворчого члена Речі Посполитої” [25, с. 175].

4.2. Причини провалу реалізації Гадяцького договору 1658 р.

Виникає питання, чому ж взагалі спроба політико-правового розв'язання “української проблеми” в Речі Посполитій, запропонована у Гадячі 16 вересня 1658 р., залишилася нездійсненою?

М. Грушевський полемізує з тими українськими й польськими дослідниками, які прославляють Гадяцьку угоду “... як акт великої політичної мудрості і розваги, вияв глибоких політичних ідей, дороговказ в далеку будучину...”, програму “східноєвропейської федерації..., акт братства народів, цікавий документ культурних і політичних змагань ...” [47, с. 285]. Проте, відразу ж прослідковується суперечність думок вченого у порівнянні з наведеними в попередніх розділах його оціночних суджень, у яких міститься позитивна характеристика окремих статей документу. Чим зумовлена така, на перший погляд, нелогічність і непослідовність міркувань відомого історика?

Насправді ж, як зазначають сучасні дослідники, ніяких розбіжностей у поглядах ученого немає, адже, по-перше, М. Грушевський високо поціновує І. Виговського та його однодумців за усвідомлення ними наріжної ідеї суспільно-політичного розвитку українства – нагальної необхідності власного національно-державного буття – і спробу юридичної фіксації її у відповідних пунктах про “Велике князівство Руське”. При цьому наголошує на еволюції української державної ідеї у світогляді національної еліти: “Те, що самому Хмельницькому в перших стадіях його повстання ще ледве уявлялося, в момент його смерті представлялося політичним керманичам України вже зовсім виразно і ясно” [46, с. 93].

Дослідник аргументує своє переконання тим, що “Україна вертається під зверхність польського короля і сойму, але не як комплекс провінцій, а як окрема і замкнена політична цілість. Українська територія в своїх етнографічних границях має творити осібне “Велике князівство Руське”, з своїми осібними міністрами, скарбами, військом і монетою, з своїм власним

виборним шефом гетьманом, якого мають обирати стани сього великого князівства і подають на затвердження королеві. Коронне військо не має вступу на сю територію, так само місцевим панам не можна держати яких небудь міліцій; єдину воєнну силу має становити козацьке військо під властю гетьмана. Всі уряди можуть займати тільки особи української народности (“руської віри”). Українській народності забезпечувалися певні освітні засоби (право заснування двох академій на взірець краківського університету і т. інше)” [46, с. 93].

По-друге, вчений вказує на низку обставин, які змушували І. Виговського та його оточення йти на поступки королівським комісарам у процесі гадяцьких перетрактацій. Зокрема, зазначає: “очевидно, багато значив провал піднятих против Москви операцій під Києвом. На границі Слобожанщини йшло також не гладко. Не було чим Москву залякати і змусити до політики невмішання в українські справи. Але рішачче значення мабуть мала Орда – порозуміння досягнене комісарами з Карач-Беем: це могло справді переломити всі заперечення Виговського і старшини. Карач-Бей міг поставити українсько-польську угоду умовою своєї дальшої помочі, інакше погрозити, що полишить козаків і піде до дому” [47, с. 371].

По-третє, М. Грушевський наголошує, що потрібно оцінювати реальні, а не потенційні наслідки договору. Оскільки “... він з’явився в результаті завзятих торгів, завзятого бою за і проти постулату української автономії...”, упродовж “... тижня акт цей перероблювано й переписувано разів з десять...”, то “перерібками цими приведено ... до повного хаосу, і від головного постулату – оцього “вел. кн. Руського” ... зісталися тільки цілком непоказні сліди...”. Врешті підсумовує, що “угода була немилосердно покалічена при своїй появі на світ, так що була цілком нежиттєздатна” [47, с. 367, 375].

Ще однією причиною того, чому “...Гадяцька угода не мала виглядів на успіх ...”, було те, що консервативна більшість польської шляхти і політично, і психологічно не була готова до парітетного співжиття у реорганізованій

Речі Посполитій – федерації трьох народів. Пояснювалося це тим, що “... утрата України для Польщі була ще фактом занадто свіжим, щоб польська шляхта могла помиритися з ним і щиро вишукувати новий порядок речей для окремішнього і автономного Великого князівства Руського” [46, с. 94].

Більше того, навіть за практичного втілення Гадяцька унія не могла б гарантувати відносну національно-державну суверенність Великого князівства Руського. В історіографії пояснюється це тим, що “в 1650-х роках Польща була ще сильна, а козацька України ще надто слабка. Її устрій ще формувався тільки. Її суспільність не емансипувалася від впливів польського життя. Гарантії політичної автономії, навіть якби були проведені в життя, в тих часах не охоронили б її від спольщення, ані від запливу польським панством. А се не давало підстави успішного розвою України, бо таїло в собі задатки дальшої внутрішньої боротьби і потрясінь” [46, с. 97].

У контексті пошуку пояснень негативного сприйняття частиною польської й литовської шляхти Гадяцького договору, потрібно зазначити, що воно формувалося під значним впливом тривалих традиційних уявлень про місце козаків у структурі державного організму Речі Посполитої, яким відводилася роль “членів тіла Речі Посполитої, але таких, як волосся і нігті – тілу дійсно потрібні, але коли дуже виростуть, одні – обтяжують голову, а другі – прикро ранять. Тому їх треба частіше обтинати” [23, с. 50]. Унаслідок цього шляхта, “заклопотана своїми класовими інтересами, не була ані далекоглядною, ані щедрою” у контексті спроможності піти на значні поступки. Важливо також зауважити, що сам факт заміни в остаточному варіанті договору терміна «Князівство Руське» на «Військо Запорозьке» засвідчував несприйняття політичною елітою Речі Посполитої характеру порозуміння як «рівного з рівним», про що було домовлено в Гадячі. Така заміна була не випадковою, адже вживання терміна «Князівство Руське» сприймалося б європейською спільнотою в якості ідентифікації окремої держави, натомість «Військо Запорозьке» могло трактуватися лише як військове утворення, що перебувало на службі Речі Посполитої [62, с. 273;

86, с. 39].

За словами В. Горобця, ведучи мову про причини занепаду унійного проекту, крім згаданих перед цим негативних наслідків для сприйняття угоди в Україні від внесених до неї правок у ході ратифікації, не варто нехтувати й інформацією з приводу тієї несприятливої суспільної opinio, що сформувалася в Гетьманщині під впливом чуток стосовно значних матеріальних вигод і соціальних авансів, які отримували родина Виговських і представники гетьмана на ратифікаційному сеймі. Зокрема, вже після падіння І. Виговського, на початку зими 1659–1660 рр., Ю. Хмельницький у переданому через посланця Селецького листі С. Беншовському, торкаючись політичних аспектів зриву Гадяцької угоди 1658 р., стверджував, що при її ратифікації на сеймі у Варшаві були присутніми не вповноважені представники всього Війська Запорозького, а лише гетьмана І. Виговського, котрі й домагалися для нього “князівство, воєводство і гетьманство до смерті, а Війську Запорозькому вільності якісь мальовані” [41, с. 39-40]. Саме у відсутності гарантій збереження козацьких вільностей гетьман убачав причину краху гадяцьких домовленостей, адже король задовольнив своєю ласкою “тих, котрі сторону Івана Виговського тримали”, а не все Військо Запорозьке. Переходячи ж від загального до приватного, гетьман невдоволено констатував: “Мені бідного Суботова не хотіли уступити, який кривавою шаблею в Польщі великий знак про себе залишив” та натомість звертав увагу на задоволення прохань інших полковників і старшин [41, с. 40].

На думку дослідників, Гадяцький договір не мав перспективи, оскільки в його засадничих положеннях права козацького загалу та поспільства не були гарантовані, а відтак, існувала реальна небезпека реставрації дореволюційної моделі соціально-економічних відносин на українських землях. Як писав М. Грушевський “для українських мас вертатися назад під панську кормигу польську, обливу кров’ю недавніх, героїчних змагань до свободи, здавалося чимсь неможливо-диким” [46, с. 94].

В історіографії висловлюються також міркування, що Гадяцький договір був нежиттєздатним, оскільки для його авторів ідеалом соціально-політичного устрою бачилася Річ Посполита з унормованою соціально-становою стратифікацією і, зокрема, панівним становищем шляхетства. Відтак, порівнюючи українсько-російський договір 1654 р. і українсько-польський 1658 р., приходять до висновку, що “якщо переяславська угода 1654 р. виходила з фактичної гегемонії козацтва і старалась сформулювати його соціально-політичну роль і забезпечити її, Гадяцька унія домагається такої гегемонії для української шляхти” [47, с. 372].

Виходячи з цього, дослідники зазначають на приреченості задуму “... оперти українську державність на шляхті...”, оскільки “... цей план дозрів і розвинувся головню в зв’язку з планами прилучення західних земель до Козацької України. В обставинах тодішньої безкозацької західноукраїнської дійсності така конструкція української держави в цих західних провінціях могла здаватися природною. Але тяжкою іронією було, що якраз західні провінції були вирвані з складу в. кн. Руського при останнім редагуванні Гадяцького акту. В обставинах же східноукраїнських воєводств така концепсія козацько-шляхетського дуалізму не могла виглядати чимсь іншим як на політиканську витівку-замах на козацьку гегемонію, позбавлену ґрунту і засуджену тим самим на неминучий провал” [47, с. 374-375].

На думку М. Грушевського, Гадяцька унія в концепції І. Виговського – Ю.Немирича, “обрахована на Україну в цілості ... могла б іще мати своє оправдання; фактично обмежена тільки східною Україною, вона тратила його цілком” [47, с. 375]. У його баченні Гадяцький договір у сеймовому варіанті в силу цілої низки чинників аж ніяк не сприяв утвердженню політичного суверенітету України. Лише формально компроміс 16 вересня 1658 р. міг бути підґрунтям федеративного союзу козацької України, Корони Польської і Литви. Реально ж прогресивні положення акту були частково обмежені вже в час підписання в Гадячі; потім – суттєво знівельовані в процесі ратифікації Варшавським сеймом. У підсумку Гадяцька унія стала найвищим політичним

досягненням правління І. Виговського і водночас першим кроком до трагічного завершення його кар'єри, а згодом і життя.

На переконання В. Газіна Гадяцька угода об'єктивно не могла не зазнати змін, адже під час її читання у Варшаві включалися різні чинники (тут і католицьке й греко-католицьке духовенство, коронна та литовська шляхта з їхніми інтересами і ослаблена тиском Москви та внутрішнім протистоянням позиція керівництва Війська Запорозького), під дією яких і формувалася офіційна позиція керівництва Речі Посполитої. По-друге, не слід приділяти занадто багато уваги самим формулюванням чи тому, скільки раз вжито і чи взагалі вжито термін “Князівство Руське” [30, с. 141]. Т. Таїрова-Яковлева наголошувала на тому, що в остаточній редакції угоди “...всі найпрогресивніші положення її були вилучені або так видозмінені, що вони втрачали будь-який сенс”. На підтвердження цього, вона зазначає, що це, зокрема, стосується власне положення про утворення “триєдиної держави” та “Князівство Руське”, які були замінені “жалюгідними відлуннями”, на кшталт “Річ Посполита народу польського, Великого князівства Литовського і Руського”, “гетьман Військ Руських” тощо [78, с. 39]. Проте, тут не слід так гостро реагувати на останні терміни, які жодним чином не заперечують власне самої ідеї створення триєдиної держави й утворення Князівства Руського. Інше питання, що йдеться про рух від незалежної держави (чи більше формально незалежної, адже угодою з Москвою 1654 р. уже запроваджувалися певні обмеження стосовно здійснення зовнішньої політики) до статусу автономної одиниці в складі федеративної держави Річ Посполита [30, с. 141].

Вагомим чинником було те, що Варшава, керуючись виключно власними інтересами, коли над козацькою Україною нависла смертельна загроза з боку московських військ, що вторглися на її територію (згідно Гадяцької угоди усі сили Речі Посполитої мали б бути мобілізовані для відсічі агресора), не спромоглася надати Війську Запорозькому належної допомоги. Варшава у цей час сконцентрувалася на шведсько-польському

фронті. Водночас, польсько-литовське керівництво на той час не відмовилося від можливості продовження мирних переговорів з Москвою (навіть в березні 1659 р. була призначена для цього нова комісія). Відтак, зайва військова активність проти Москви була для Варшави недоречною. Врешті, лише 3-тисячний корпус під командуванням коронного обозного Анджея Потоцького було направлено на допомогу Виговському [30, с. 143].

Важливо також зазначити, що в той час як Річ Посполита намагалася утвердити скоригований Гадяцький договір, Москва вдалася до силового вирішення “українського питання”. 20 квітня 1659 р. війська Трубецького виступили з Костянтинова та вже через дев’ять днів підійшли до Конотопа, де з’єдналися з силами Івана Безпалого та розпочали облогу міста, де укріпився полковник Григорій Гуляницький із союзними татарами. Хоча після цього був Конотоп, де гетьманом І. Виговським було розгромлено московське військо, однак невдовзі останнього було усунуто від гетьманства, що врешті призвело до того, що його наступник Ю. Хмельницький відновив угоду з Москвою [50, с. 236].

Таким чином, постанови Гадяцького договору не були втілені в життя не в результаті сеймових рішень 1659 р. – так званого “обрізання” початкового тексту угоди від вересня 1658 р. Насправді це був значно складніший процес, у якому переплітались цілий ряд факторів: зміна позиції керівництва Речі Посполитої щодо козацької України, ставлення до змісту домовленостей в козацькій Україні. Як зазначають В. Смолій та В. Степанков, з самого початку була відсутня єдність у ставленні до угоди з Польщею, коли більшість козаків взагалі не виявляли якоїсь симпатії до останньої, а ті, що погоджувалися на повернення до складу Речі Посполитої, вимагали утворення у її межах Руського князівства в етнічних кордонах (з включенням до його складу Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського і Чернігівського воєводств) [73, с. 311]. Також потрібно зважати й на формування в Україні й промосковських сил, яке відбулося в період після 1654 р. Будучи невдоволеними соціальною

політикою уряду І. Виговського та сподіваючись на царську ласку (маєтки, посади), вони опинилися в опозиції до гетьмана, а відтак – до його курсу на зближення з Річчю Посполитою. Наслідком дії зазначеного комплексу факторів стало падіння уряду І. Виговського, що відповідно ознаменувало і крах гадяцької ідеї.

Отже, після укладення Гадяцького договору розпочався тривалий процес дискусійного обговорення його змісту як в середовищі українського уряду, так і владних кіл Речі Посполитої. В останніх різке невдоволення викликали умови угоди, які стосувалися питань ліквідації унії, чисельності реєстру та права займати посади на теринах Руського князівства тільки православною шляхтою. Вагому роль відіграла позиція папського нунція. За таких умов у Варшаві було прийнято рішення домогтися від української сторони внесення змін у текст укладеного договору, що розпочало тривалий процес складних переговорів з цього приводу. Як наслідок затверджений в травні 1659 р. сеймом варіант договору був далеким від його первісного змісту. Правлячій верхівці Речі Посполитої вдалося добитися бажаних змін, за результатами яких Велике князівство Руське втрачало визначені попередньо статус і права. Більше того, втрачалася навіть запропована гетьманським урядом назва – Велике князівство Руське. Головна причина непоступливості правлячої верхівки Речі Посполитої був саме рівень політичної свідомості її представників, в уявленнях яких жодні поступки козацькій Україні були неприпустимі.

ВИСНОВКИ

Отже, укладення Гадяцької угоди між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою стало результатом розвитку взаємовідносин між Варшавою, Москвою та Чигирином в другій половині 50-х рр. XVII ст. Загострення українсько-російських відносин, яке стало результатом ігнорування Москвою інтересів козацької України та спроби перегляду договору 1654 р., підштовхнуло українське керівництво до переговорів з Варшавою. Крім того, у Варшаві в пошуках виходу з вкрай складного зовнішньополітичного становища, спричиненого агресією з боку Швеції та Московії, а також вимогами останньою польської корони, прийняли рішення про залагодження конфлікту з козацькою Україною шляхом переговорів. Як наслідок, українсько-польські перемовини, які тривали весни – літа 1658 р., завершилися підписанням у вересні Гадяцького договору.

Його укладення стало можливим завдяки усвідомленню представниками владних верхівок Речі Посполитої та Війська Запорозького важливості примирення і повернення козацької України до складу оновленої Речі Посполитої. Передумови визрівання ідеї примирення саме наприкінці 1650-х рр. крились як у несприятливих для Речі Посполитої та козацької України зовнішньополітичних умовах, так і тих викликах, що сформувались усередині обох державних організмів. На порядку денному Варшави одним з ключових завдань в контексті зовнішньої політики була необхідність переломити невдалий хід війн із Московією і Швецією на свою користь. Крім того, у контексті внутрішньополітичного розвитку Речі Посполитої примирення з Військом Запорозьким сприймалося частиною владної еліти вигідною перспективою у сенсі зміцнення позицій короля та й загалом державної влади в республіці.

У випадку ж Чигирини найважливішим зовнішньополітичним завданням було досягнення ефективного спротиву зовнішньому тиску Москви. Водночас це завдання тісно перепліталось і з нагальними потребами

внутрішньої політики, оскільки царський уряд намагався загострювати соціальні суперечності в козацькій Україні і в такий спосіб отримувати для себе максимум політичних дивідендів.

Зважаючи на гостру зацікавленість обох сторін в укладенні угоди та розуміючи її вплив на характер міжнародних взаємин у Центрально-Східній Європі, сторони докладали максимум зусиль у ході узгодження та підписання договору, зрозуміло намагаючись отримати максимум вигоди і користі саме для себе.

Перспектива впровадження в політичне життя оновленої Речі Посполитої Князівства Руського мала нівелювати наявні політичні втрати козацтва як де-факто єдиної політичної еліти козацької України та натомість створити необхідні умови для інтеграції в межах єдиного державного організму інтересів шляхти й козацтва.

Компромісні рішення, що на них сторонам довелося піти у часи налагодження мирного процесу, уможливили підписання угоди, проте через тиск її опонентів як в козацькій Україні, так і в Речі Посполитій, провокували сторони до спроб переглянути не вигідні умови на етапі ратифікації документа на сеймі, а в майбутньому наражали його творців на критику у сенсі нехтування ними принциповими суспільно-політичними потребами власних суспільств.

Українські негативні наслідки для впровадження у життя перспективного політичного проекту мали й аспекти соціального егоїзму, що проявилися в небажанні переважної частини еліти Корони Польської й Великого князівства Литовського поступатися козацтву частиною свого монопольного права в політичній і соціальній сферах, як і у відповідному ставленні представників римо-католицького кліру до претензій православних ієрархів на участь у політичному житті спільної держави. Аналогічно й егоїзм наближеної до гетьмана І. Виговського частини козацької старшини, котра у процесі повернення під владу короля намагалася, скориставшись цією наближеністю, забезпечити собі якомога більші матеріальні дивіденди,

налаштовував решту старшин, що не входили до близького оточення гетьмана, а також і широкий козацький загал як проти самого І. Виговського, так і укладеної ним Гадяцької угоди з Річчю Посполитою. В результаті затверджений сеймом в травні 1659 р. варіант договору засвідчив повне ігнорування політичною елітою Речі Посполитої конструктивності ідеї порозуміння з козацькою Україною в контексті її вигідності для самої Польсько-Литовської держави, а також вкотре виявив високий рівень станового егоїзму представників тогочасного річпосполитського політикуму. Таке рішення сейму лише ускладнило внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Речі Посполитої, поглибивши її кризу.

Загалом, потрібно констатувати той факт, що Гадяцький договір укладався в непростих обставинах, на його сутність впливали різні чинники. Цілком зрозуміло, що кожна сторона мала свої інтереси, які не завжди співпадали між собою, що і спричиняло прагнення вносити бажані для Чигирини і Варшави зміни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Джерела

1. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Санкт-Петербург.: Тип. П. А. Кулиша, 1863. Т. 4: 1657-1659. 276 с.
2. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Санкт-Петербург: Тип. В. В. Пратц, 1872. Т. 7: 1657-1663. 398 с.
3. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Санкт-Петербург: Тип. А. Катанского и К°, 1892. Т. 15: 1658-1659. 462 с.
4. Брехуненко, В. А. (1993). Невідомі джерела до історії української державності кінця 50-х – середини 70-х рр. XVII ст. в польських архівосховищах та відділах рукописів наукових бібліотек. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань)*. Київ, Черкаси. Вип. 3, 99–103.
5. Величко, С. (1991). *Літопис* / Пер., вст. стаття, комент. В.О. Шевчука. Київ: Дніпро, Т. 1. 371 с.
6. Гадяцька угода 1658 року. Документи. *Гадяцька унія 1658 року* / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 11–30.
7. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 –1658 рр. Т. 4: (1655–1658 рр.) / Упорядн. о. Ю. Мицик. Київ, 2015. 539 с.
8. Комісія Гадяцька. 1658 року. *Україна. Антологія пам'яток державотворення X – XX ст.* Київ, 2008. Т. III. С. 250–255.
9. Мицик, Ю. (1999). З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського. *Наукові записки. Історія* / Національний університет "Києво-Могилянська академія". Т. 14, 93–112.
10. Nagielski, M. (2012). Dzieje upadku hetmana zaporoskiego Iwana Wyhowskiego w świetle korespondencji z 1659 roku. *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*. [Pod

- redakcją M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak]. Białystok, 243–262.
11. Олянчин, Д. (1990). Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року. *ЗНТШ*. Львів. Т. 222, 327–350.
 12. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актовъ. Киев: Университетская типографія, 1852. Т. 3. Р. 3.
 13. Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК). Киев, 1898. Т. 3.
 14. Rudawski, W. J. (1855). *Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.* Petersburg, Mohylew: Nakładem Bolesława Maurycego Wolffa. Т. 2. 459 s.
 15. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. / [упор., передм., приміт. В. Шевчука]. Київ : Дніпро, 2001. Т. 3. Кн. 1. Третя чверть XVII ст. 504 с.
 16. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). *Матеріали до українського дипломатарію*. Київ-Львів, 2004. 1088 с.
 17. Флоря, Б. Н. (2007). Русско-польские отношения в 50-е годы XVII века / Б. Н. Флоря. *Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века*. Москва: Гумманитарий, 137–230.

Література

18. Антонович, В. Б. (1991). *Про козацькі часи на Україні*. Київ: Дніпро, 238 с.
19. Апанович, О. (1961). *Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50–70-ті роки XVII ст.* Київ: Вид-во АН УРСР, 299 с.

20. Бобятинський, К. (2008). Гадяцька унія в польській історіографії. *Гадяцька унія 1658 року* / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 306–349.
21. Борисенко, В. (2000). Роль російського уряду в дестабілізації політичного життя України (квітень 1657 – лютий 1658 рр.). *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Випуск 7. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 143–151.
22. Брехуненко, В., Ковальчук, В., Ковальчук, М., Клорнієнко, В. (2016). «Братня» навала. *Війни Росії проти України XII–XXI ст.* Київ: ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф», 248 с.
23. Брехуненко, В. (2008). Козацько-польські домовленості XVI – першої половини XVII ст. *Гадяцька унія 1658 року* / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 49–66.
24. Брехуненко, В. (2008). На шляху до Гадяча 1658 р.: козацький традиціоналізм і гадяцький дискурс. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 69–88.
25. Брехуненко, В. (2014). *Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст.* Київ: Темпора, 503 с.
26. Бульвінський, А. Г. (2005). Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 – серпень 1659 рр.). *Український історичний журнал (далі – УІЖ)*. № 1, 125–138.
27. Бульвінський, А. Г. (2008). *Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи*. Київ, 680 с.
28. Верменич, Я. В. (1995). Гадяцький трактат і його оцінки в українській історіографії XIX – початку XX ст. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань)*. Київ, Черкаси, Вип. 5, 118–120.
29. Газін, В. (2007). Європейський вектор у зовнішній політиці Московської держави та козацька Україна (середина – друга половина

- 50-х рр. XVII ст.). *Terra cossacorum: студії з давньої історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степановича Степанкова*. Київ, 141–154.
30. Газін, В. В. (2018). Крах Гадяча : до питання про причини провалу проекту утворення Речі Посполитої трьох народів (до 360-річниці Гадяцької угоди). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Вип. 11: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, 137–147.
31. Газін, В. В. (2015). Між Гадячем та Переяславом: Москва та Варшава в боротьбі за Україну в 1658-1659 рр. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць* / [редкол.: В. С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, Випуск 4, 87–102.
32. Газін, В. В. (2019). *Між Москвою та Варшавою: «українське питання» в 1654–1667 рр. : монографія* / наук. ред. – проф. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 372 с.
33. Газін, В. (2003). «Місія Тетері». До питання про підготовку підписання Гадяцької угоди 1658 року між Україною та Річчю Посполитою. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інф.-вид. відділ, Т. 11, 70–78.
34. Газін, В. (2015). На шляху до Гадяча. У геополітичному трикутнику: Чигирин – Москва – Варшава. *Наукові праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка*, Т. 25: Історичні науки, 189–203.
35. Газін, В. В. (2012). Станіслав Казімеж Беневській в польсько-українському політичному діалозі другої половини 50-х рр. XVII ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник*

- наукових праць* / [редкол.: В. С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, Випуск 3, 103–110.
36. Газін, В. В. (2009). «Українське питання» в контексті політичної боротьби в Центрально-Східній Європі в середині XVII ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Вип. 2, 222–237.
37. Герасимчук, В. (1909). Виговщина і Гадяцький трактат. *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – ЗНТШ)*. Львів, Т. 89, 46–90. URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/NTSH089.pdf>
38. Голобуцький, В. (1994). Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 539 с.
39. Горобець, В. (2009). Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ: Інститут історії України НАН України, 271 с.
40. Горобець, В. (2008). Гадяцька угода 1658 р. у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи. *Гадяцька унія 1658 року* / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 81–108.
41. Горобець, В. (2018). Гадяцький договір 1658 р. – чому угода так і не стала унією? (Про перспективи та проблеми реалізації проекту у 360-ліття його укладення). *Український історичний журнал*, № 5, 21–45.
42. Горобець, В. (2017). *Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг і поразок*. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 480 с.
43. Горобець, В. (2001). *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654 – 1665*. Київ: Інститут історії України, 533 с.
44. Горобець, В. (2017). *Світанок української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції*. Харків: КСД, 448 с.
45. Горобець, В. (2009). «Це вікопомне склеювання знову в одне...». Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження Гадяцької унії 1658 року. *Укр. іст. журнал*, № 4, 48–66.

46. Грушевський, М. (1991). Виговський і Мазепа. *Вивід прав України* / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. Львів: МП «Слово», 128 с.
47. Грушевський, М. С. (1998). *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, Т. X: 1657-1658, 408 с.
48. Діптан, І. (2009). Гадяцький вибір Івана Виговського у баченні Михайла Грушевського. *Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність: збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (4-5, 16-17 вересня 2008 року)*. Полтава: ПОППО, 184 с.
49. Кемпа, Т. (2008). Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді. *Гадяцька унія 1658 року* / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 128–147.
50. Когут, З. Е. (2008). Від Гадяча до Андрусова: осмислення “Отчизни” в українській політичній культурі. *Гадяцька унія 1658 року* / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 228–239.
51. Коссаржецький, К. (2008). Велике князівство Литовське і Гадяцька унія. *Гадяцька унія 1658 року* / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 177–227.
52. Костомаров, Н. И. (1863). Гетманство Выговского. *Исторические монографии и исследования*. Санкт-Петербург: Тип. товарищества "Общественная польза", Т. 2, 39–200.
53. Кралюк, П. (2015). *Козацтво в контексті українсько-польських стосунків: літературні інтерпретації ранньомодерного періоду*. Київ: ТОВ «КНТ», 282 с.
54. Крип'якевич, І. (1934). *Історія козаччини*. Львів: Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 135 с.
55. Кролль, П. (2008). Коронна шляхта і Гадяцька унія. *Гадяцька унія 1658 року* / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 148–176.

56. Кулаковський, П. (2008). Козацьке посольство на сейм 1659 року. *Гадяцька унія 1658 року* / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 109–127.
57. Липинський, В. (1991). *Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 346 с.
58. Мицик, Ю. (2004). *Гетьман Іван Виговський*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 84 с.
59. Мицик, Ю. (1995). Іван Виговський. *Володарі гетьманської булави*. Київ: Варта, 191–236.
60. Нариси з історії дипломатії України / [О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій]. Київ: Альтернативи, 2001. 733 с.
61. Оляничин, Д. (1990). Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року. *Записки Наукового товариства імені Шевченка (ЗНТШ)*, (222). Львів, 327–350.
62. Перналь, А. Б. (2013). Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648 – 1659 рр. / Переклад з польської о. проф. Юрія Мицика за участі Інни Тарасенко. Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 400 с.
63. Плохій, С. (2008). Гадяч 1658: творення міту. *Гадяцька унія 1658 року* / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 281–305.
64. Приходько, Ю., Коваль, Л. (2009). Інституційні аспекти історії соціально-економічних перетворень в Україні в середині XVII століття, що знайшли відображення в Гадяцькому трактаті 1658 року. *Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність: збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (4-5, 16-17 вересня 2008 року)*. Полтава: ПОППО, 133–137.

65. Сергійчук, В. (1991). Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. Київ: Україна, 253 с.
66. Скочиляс, І. (2008). Ідея Гадяцької унії як легітимізація правового та матеріального статусу Східної церкви в Речі Посполитій (приклад Львівської єпархії) І. Скочеляс. 350-lecie unii hadziaskiej (1658-2008). Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 89–124.
67. Смолій, В., Степанков, В. (2020). Богдан Хмельницький: Полководець, дипломат, державотворець / Наук. ред. Ю. І. Шаповал. НАН України. Інститут історії України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ: Парлам. вид-во, 752 с.
68. Смолій, В., Степанков, В., Горобець, В., Чухліб, Т. (2016). *Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів*. Київ: Вид-во «AMENHOTEP», 320 с.
69. Смолій, В. А., Степанков, В. С. (2001). Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об’єкт міжнародних відносин (1657 – XVIII ст.). *Нариси з історії дипломатії України*. Київ, 163–207.
70. Смолій, В. А., Степанков, В. С. (2014). *Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.)*. Київ: Наукова думка, 244 с.
71. Смолій, В. А., Степанков, В. С. (2008). *Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття / НАН України. Інститут історії України*. Київ: Інститут історії України, 120 с.
72. Смолій, В. А., Степанков, В. С. (2009). *Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.)*. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 448 с.

73. Смолій, В., Степанков, В. (2019). *Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції* / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 374 с.
74. Стадник, М. (1910). Гадяцька унія. *Записки Українського наукового товариства у Києві*. № 7, 65–85.
75. Стадник, М. (1911). Гадяцька унія. *Записки Українського наукового товариства у Києві*, № 8, 5–39.
76. Степанков, В. С. (1994). Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.). *Середньовічна Україна. Збірник наукових праць*. Київ: Наукова думка, Вип. 1, 88–108.
77. Степанков, В. С. (1993). Ідея Української держави й Річ Посполита в середині XVII ст. (1648-1660 рр.). *Польсько-українські студії*. Київ, Вип. 1, 76–87.
78. Таїрова-Яковлева, Т. (2008). Гадяцька угода – текстологічний аналіз. *Гадяцька унія 1658 року* / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 31–49.
79. Федорук, Я. О. (2011). *Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 623 с.
80. Чухліб, Т. (2008). Гадяцька угода та ідея її відновлення в українсько-польських відносинах другої половини XVII ст. (до 350-річчя укладення). *Укр. іст. Журнал*, № 3, 45–74.
81. Чухліб, Т. (2008). *Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 86 с.
82. Чухліб, Т. В. (2005). *Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр.* Київ: Арістей, 640 с.

83. Чухліб, Т. В. (2009). *Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр.* 3-тє вид., випр. і доповн. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 616 с.
84. Чухліб, Т. (2014). Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? *УІЖ*. Вип. 4, 71–93.
85. Чухліб, Т. В. (1993). Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої. *Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р.* Київ: “Либідь”, 55–62.
86. Щербак, В. (2008). Гадяцький трактат в контексті українського державотворення. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 35–41.
87. Щербак, В. (2019). *Державна ідея в ранньомодерній Україні*. Вінниця: ТОВ «Твори», 220 с.
88. Щербак, В. (1993). Конфесійний фактор у взаємовідносинах українського козацтва з урядом Речі Посполитої до середини XVII ст. *Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р.* Київ: “Либідь”, 87–96.
89. Щербак, В. (2015). Османський чинник у становленні українського державотворення ранньомодерної доби. *Київські історичні студії: збірник наукових праць*. Київ: Київ ун-т ім. Б. Грінченка, № 1, 38–43. URL:
https://shron1.chtyvo.org.ua/Scherbak_Vitalii/Osmanskyi_chynnyk_u_stanovlenni_ukrainskoho_derzhavotvorennia_rannomodernoii_doby.pdf?
90. Юга, О. (2022). Гадяцький договір 1658 р. у політичній свідомості правлячої верхівки Речі Посполитої. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36). С. 102–115.

91. Яковенко, Н. (1997) *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Київ: Генеза, 380 с.
92. Яковлева, Т. (1998). *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни.* Київ: Основи, 447 с.
93. Franz, M. (2006). *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI – XVII wieku.* Toruń : Adam Marszałek, 476 s.
94. Franz, M. (2008). Unia Hadziacka – idea i marzenia. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008).* Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 156–167.
95. Kaczmarczyk, J. (1994). Hadziacz 1658 – kolejna ugoda czy nowa unia? *Warszawski Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ukrainica.* Warszawa, Z. 2, 21–35.
96. Kaczmarczyk, J. (2007). *Rzeczpospolita Trojga Narodów – mit czy rzeczywistość.* Kraków: Księgarnia akademicka, 182 s.
97. Kroll, P. (2008). *Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658–1660.* Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 452 s.
98. Mironowicz, A. (1996). *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza.* Białystok: Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku, 323 s.
99. Tazbir, J. (2008). Ugoda Hadziacka jako utopia szlachecka. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008).* Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 23–34.